

keresztyén igazság

az Ordass Lajos Alapítvány negyedévi folyóirata

Új folyam 119. szám

2018. 3. szám

tartalom

igehirdetés

Rostáné Piri Magda: Isten a mi oltalmunk és erősségünk / 1

emlékezünk

Fabiny Tibor: Sziklaember – Krisztus által / 4

Ordass Lajos: Naplóm. Válogatás Ordass püspök 1948. évi naplóföljegyzéseiből / 9

tanulmányok

Sven-O. Berglund: A *Leuenbergi Konkordia* „alulról”, avagy a gyülekezet felől nézve / 24

Goór Judit: Luther, a kazánfűtő. Madách Imre *Az ember tragédiája*
című művéről a reformáció 500. évfordulóján / 29

könyvismertetés

Isó Dorottya: Egy amerikai teológus szemével. Gondolatok Helmut David Baer *Kompromisszum vagy kollaboráció? A magyar evangélikus egyház stratégiai a kommunista berendezkedés idején* című könyvének olvasásakor / 39

szerkesztőségünk postájából / 45

Tartalmi összesítők / 48

keresztyén igazság

Az Ordass Lajos Alapítvány negyedévi folyóirata

Független evangélikus teológiai és kritikai lap

Új folyam 119. szám – 2018. 3. szám

Szerkesztette a Szerkesztőbizottság megbízásából: Isó Dorottya

A szerkesztőbizottság tagjai: Isó Dorottya, Ittész János, Jankovits Béla,

Kovács László, Tubán József, Weltler Gábor

Olvasószerkesztő: Ittész Dániel és Venásch Eszter

Tördelőszerkesztő: Dénes Tamás

Felelős kiadó: ifj. Zászkaliczky Pál

Kiadóhivatal: 1171 Budapest, Lenkeház u. 7.

Bankszámlaszám: 10700732-49912407-51100005

Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém **Felelős vezető:** Szathmáry Attila

HU ISSN 0865-2163 – Törzsszám: 1996/320 – Eng.szám: III./E1/20/1989

Isten a mi oltalmunk és erősségünk*

²Isten a mi oltalmunk és erősségünk, mindig biztos segítség a nyomorúságban. ³Azért nem félünk, ha megindul is a föld, és hegyek omlanak a tenger mélyébe; ⁴ha háborognak és tájékozatlan is vizei, és tombolásától megrendülnek a hegyek. (Szela.) ⁵Egy folyam ágai örvendeztetik Isten városát, a Felségesnek szent hajlékait. ⁶Isten van benne, nem inog meg, megsegíti Isten reggelre kelve. ⁷Népek háborognak, országok inognak, ha az Úr mennydörög, megretten a föld. ⁸A Seregek Ura velünk van, Jákób Istene a mi várunk. (Szela.) ⁹Jöjjetek, lássátok az Úr tetteit, aki bámulatos dolgokat művel a földön. ¹⁰Háborúkat szüntet meg a föld kerekéségén, íjat tör össze, lándzsát tördel szét, harci kocsikat éget el. ¹¹Csendesedjete el, és tudjátok meg, hogy én vagyok az Isten! Magasztalnak a népek, magasztal a föld. ¹²A Seregek Ura velünk van, Jákób Istene a mi várunk. (Szela.) (Zsolt 46,2–12)

Ha most ennek a szép sárvári templomnak a bejárata fölötti fal üvegből lenne, akkor innen a szószékről kényelmesen ráláthatnánk a nekünk, vasi evangélikusoknak olyan kedves és emblematisz épületre, a Nádasdy-várra, melynek urai csaknem egy évszázadon keresztül fogadták be és nyújtottak oltalmat az Európa nyugati feléből hazafelé tartó diákoknak. Ezek közül a diákok közül külhoni tanulmányaik során többen is eljutottak Wittenbergbe, és Luther Márton házána, asztalána is vendégei lehettek. Szívükben hazahozták az ott megismert Krisztust és a róla szóló tiszta evangéliumot, tarsolyukban pedig mesterük szerény keresetükön megvásárolt, de annál nagyobb becsben tartott írásait. Sárvár urai (Nádasdy I. Ferenc, Tamás, II. Ferenc és Pál) pedig elég nyitottak voltak arra, hogy felismerjék bennük és általuk a soha vissza nem térő lehetőséget a hit megújítására és a kultúra felemelkedésére.

Csodálatosan kapcsolható kép a vár látványa és a felolvasott 46. zsolttár tartalma. Szokták ezt a zsolttárt a hit zsolttárának vagy a bizalom zsolttárának is nevezni, sőt emlékezetes nekem, hogy több évtizeddel ezelőtt egy erdélyi utam során egy ferences szerzetes Luther zsolttárának nevezte, és igaza volt, hiszen Luther számtalanszor fordult testi-lelki bajaiban, élete nehéz pontjain vigasztalásért a 46. zsolttárhoz. Sőt, mint tudjuk, meg is énekelte ezt a zsolttárt az *Erős vár a mi Istenünk...* (EÉ 254) kezdetű énekben, és így lett ez az ének a világ evangélikusainak egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb énekévé, amely szóljon bár egy több száz fős gyülekezet ajkán, vagy egy Bach-kantátaként,

csendüljön fel bár a dallama Mendelssohn gyönyörű Reformáció-szimfóniájából, vagy egyik legapróbb gyülekezetünkben két-három idős asszony ajkán, mindig megrendítő, megerősítő és felrázó. De nézzük csak, mi van ebben a zsolttárban olyan, ami ennyire megkapó!

Szokták ezt a zsolttárt a hit zsolttárának vagy a bizalom zsolttárának is nevezni.

* Elhangzott 2017. október 31-én Sárváron a reformáció 500. évfordulóján tartott és a rádió által közvetített istentiszteleten.

A zsoltáros először is arról vall, hogy kicsoda az Isten. Oltalom, erősség, biztos segítség, Seregek Ura, vár.

A szemben lévő vár pontosan ezt fejezi ki. Ilyen megingathatatlan, biztosan álló erősség a mi Urunk, Istenünk. Jézus ugyanezt mondja el a hegyi beszéd végén, amikor arról beszél, hogy aki az életét rá építi, az kősziklára épít, amelyre jöhetnek viharok, jöhet hideg, jöhet szél, jöhet eső, annak az élete nem inog meg, hanem biztosan megáll, nem döntheti romba semmi. (vö. Mt 7,24–27)

Kőszikla a mi Urunk, olyan kőszikla, ami egyben oltalom. Sokszor, ha erős emberre gondolunk, akkor általában inkább félni szoktunk tőle, tartunk tőle, megijedünk tőle. Milyen csodálatos, hogy a mi Urunk, Istenünk úgy erős, hogy ezzel nekünk akar oltalmat és védelmet adni! Ezért mondja ilyen egyszerűen, hogy sziklavár a mi Urunk, aki nem azért erős, hogy minket megretentsen, hanem azért, hogy megvédjen.

Bizonyos munkahelyeken szokták kérni a jelentkezőket, hogy az önéletrajzukba írják bele, milyen erősségeik vannak. Ilyenkor aztán beleírják, hogy türelmesek, kreatívak, jól bánnak az emberekkel vagy a számítógéppel, van nyelvvizsgájuk, van jogosítványuk, szorgalmasak, nagy munkabírásúak stb. Nekünk milyen erősségeink vannak? Ha magunkról kellene beszélni vagy írni valahol, mit tudnánk megfogalmazni? Vajon az én életemnek ki az erőssége? Önmagam? Magamat tartom sziklaszirtnek? Vagy a másik embert tartom annak? Vajon hogy gondolkozom? Csak az a jó, amit én megcsináltam, amiért én megharcoltam? Ki az, aki engem megsegít, ha bajba jutok? Kire számíthatok? Magamra, csak magamra? Vagy a társamra, a szomszédomra, a gyerekeimre?

A zsoltáros azt mondja: „Isten a mi oltalmunk és erősségünk, mindig biztos segítség a nyomorúságban.” (Zsolt 46,2) Ő a vár, ő a kőszikla, ő az oltalom. Elmondhatjuk ezt magunkról, hogy a mi életünkben is ő a vár, ő a kőszikla, ő az oltalom? Felvállaljuk ezt embertársaink előtt? A hívő ember tudja, hogy az Úrnál nincs és nem is lehet nagyobb erősségünk. „Mindenre van erőm a Krisztusban, aki megerősít engem” – írja Pál apostol (Fil 4,13). De nem azért írta ezt le, mert olyan jól hangzik, hanem azért, mert így élte meg. Ez volt élete valósága. Küzdelme, szenvedése, nyomorúsága idején is az Úrtól kapott erőt mindenhez. Az Úrban volt ereje mindenhez. Miképpen a zsoltárosnak is. De mindez mit sem ér, ha nekünk, személyesen nem így van az életünkben. Az Úr szeretné, hogy így legyen. Ha benne hiszünk, ha rábízunk magunkat, akkor ez a megtapasztalás és meggyőződés személyes megtapasztalásunk lehet.

Amikor Jézus Pétert fölhatalmazza, akkor ott az eredeti szövegben az áll, hogy te Péter vagy, egy kis kövecske, egy kicsi kövecske, és én erre a kősziklára – mondja Jézus –, az ígérem, a bennem való hitre, önmagamra építem föl az egyházat, amelyen a pokol kapui sem fognak diadalmaskodni. (vö. Mt 16,18) Vagyis Jézus azért adta önmagát, hogy higgyünk benne, és el ne vesszünk. A belé vetett hitünk olykor persze nem védi ki számunkra a katasztrófákat, tragédiákat vagy éppenséggel a terrortámadásokat. Igen, Isten hívő népét, benne saját magunkat, családjunkat, szeretteinket is elpusztíthatja egy földrengés, vagy akár egy ipari katasztrófa, hurrikán vagy bármi, de számunkra a végső kérdés mégsem az, hogy hány évtizednyi élet adatik számunkra itt a földön, hanem az, hogy az örök élet részesei leszünk, vagy az örök kárhozatra jutunk.

A zsoltáros ad egy nagyon határozott kijelentést: „[...] nem félünk” (Zsolt 46,3). A hit embereire ez is jellemző. Nem félelemből cselekszenek. Nem azt jelenti ez, hogy időnként nem törhet rájuk a félelem érzése! A félelem természetes emberi érzés, amely a bűnesetből és a mulandó világ természetéből fakad. Nem is természetes nem félni. A „nem félünk” azt takarja, hogy nem félelemből cselekszünk. A félelem nem lehet úrrá rajtunk annyira, hogy elhagyjuk a mi Istenünket. Miért? Mert pont ő az a menedék, amely a legnagyobb nyomorúságban – a nagy nyomorúság idején is – erős menedék.

Nézzük azonban meg, hogy milyen is ez az Isten által nyújtott menedék belülről! Itt már nem a vihar vagy a tenger gyilkol, itt megszűnik a földrengés, mert Isten városának képe villan fel előttünk. Ez a város a béke szilárd városa a tomboló vihar közepette és után. Megdönthetetlen város és a Seregek Urának békéje uralkodik benne. És azok látják hit által, és azok mennek be hit által Isten városába, akik Isten kegyelmének megújított és megújuló gyermekei, akik tudnak új, élő hajtásokat hozni az életükben.

Én mindig olyan örömmel figyelem meg tavasszal az örökzöldeken az új hajtásokat. Így növekszik: ott van az előző hajtás, de van rajta üde, új hajtás, amiből majd az újabb hajtások is kihajtanak. A jövőnek ez a hitbeli látása az, ami segít legyőzni a félelmet, és megadja az erőt ahhoz, hogy újra és újra a megújulás útját járjuk. A megújulás ugyanis nem pusztán egy egyszeri esemény. Ahogy Isten egyházának folyamatosan kell újulnia, úgy kell benne Isten gyermekeinek is folyamatosan újulnia. Hogyan tehetnénk ezt máshogy, honnan lenne meg ehhez a megfelelő indíttatás, mint abból, hogy hit által nemcsak a jelen nehézségeit látjuk – amelyben Isten a mi erősségünk –, hanem a jövő csodálatos képét is, amely Isten városa az élet vizének folyójával?

Isten bámulatos dolgokat cselekszik a földön is. Azokat a háborúkat, amelyeket az emberek kirobbantanak, ő szünteti meg. Az ember szíve annyira tele van gyűlölettel és haraggal, hogy képtelen lenne békességet teremteni. Ebből fakad, hogy újabb és újabb konfliktusok alakulnak ki, vagy mélyen rejlő parázsként izzanak fel. Minden békesség Isten csodája. De a legnagyobb csoda az a békesség, amelyet Isten az idők végén teremt meg. Amelyet már nem bonthat meg semmi többé. Ez pedig abból a csodából fakad, hogy Isten Fia saját testének feláldozásával békességre hívott minket Istennel, és arra hívott, hogy a békesség fiai legyünk itt a földön. Ezért szól igéje.

Ennek a zsoltárnak a végén az a kérdés: Isten megújuló gyermeke vagy Krisztusban, aki új hajtásokat hoz az életében, békességet teremt, és békességben jár, vagy száraz ág, akinek csak arra van képessége, hogy háborgassa Isten gyermekeinek az életét?

„Jöjjetek, lássátok az Úr tetteit, aki bámulatos dolgokat művel a földön. [...] Csendesedjétek el, és tudjátok meg, hogy én vagyok az Isten!” (Zsolt 46,9.11) Ámen.

Imádkozzunk!

Áldunk téged, Istenünk, hogy gazdagon megajándékoztál minket a reformáció örökségével, az evangélium világosságával. Megvalljuk, gyengének érezzük magunkat a hitben és a jó cselekvésben. Légy erős várunk és segítségünk: erősíts meg minket Krisztusban, növelj és tedd tudatossá hitünket, hogy az evangéliumhoz méltó étellel tegyünk bizonyosságot Krisztusról, és így építsük egyházad egységét! Ámen.

Sziklaember – Krisztus által¹

„Te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem föl az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vehetnek rajta diadalmat.” (Mt 16,18)

Kedves Testvérek az Úr Jézus Krisztusban!

Ma az Ordass Lajos Alapítvány felhívására azért gyűltünk egybe Ordass Lajos evangélikus püspök sírja körül, hogy halálának 40. évfordulóján hálát adjunk az ő életéért és szolgálatáért. Az idei megemlékezés ismét egy többszörös kerek évforduló. Hetven éve, hogy Ordass püspököt 1948 szeptemberében letartóztatták, majd börtönbe zárták. Hatvan éve, hogy Ordass püspököt 1958 júniusában végleg elmozdították hivatalából. Negyven éve, 1978. augusztus 14-én e földi életből eltávozott, s öt nappal később, augusztus 19-én itt helyezték örök nyugalomra.

Kedves Testvérek!

Az okostelefonomon kora reggelenként nemcsak az *Útmutató* által kijelölt napi igéket és olvasmányokat olvashatom, hanem – a rendszergazda jóvoltából – ebben az évben még Ordass

Az idei megemlékezés ismét egy többszörös kerek évforduló.

Lajos *Útravaló* című áhítatos könyvéből is egy-egy igeszakaszhoz fűzött napi elmélkedést is.

Amikor az Egyesült Államok egyik főiskoláján vendégkutató voltam, az egyik reggel több kollégám is örömmel újságolta, hogy az általuk

olvasott, lutheránus breviáriumnak is nevezhető imádságoskönyv (*For All the Saints*) – amely a bibliai szakaszok mellett az egyház „szentjeinek” rövid írásait is tartalmazta – aznapi meditatív olvasmánya éppen Ordass Lajos magyar evangélikus püspök egyik írása volt. Mélyen megérintett a hír: amíg Ordass személyét több évtizeden át odahaza saját egyházában elhallgatták, addig ott, Amerikában az ő gondolatait lelki táplálékként olvasták.

Az amerikai evangélikusságra nagy hatást gyakorolt Ordass Lajos börtönviselt püspöknek a Lutheránus Világszövetség minneapoliszi nagygyűlésén 1957 augusztusában elmondott igehirdetése, s az is, hogy egy évvel később angolul és a szerző nevének említése nélkül megjelent *At the Foot of the Cross (A keresztfá tövében)* címen ezzel az alcímmel: *Bőjti elmélkedések egy lelkésztől, akit a vasfüggöny mögött bebörtönöztek.*² Tudjuk, hogy ez a gazdag lelki olvasmány csak a rendszer-változás után jelenhetett meg Magyarországon az Ordass Lajos Baráti Kör egyik kiadványaként.³

1 Az Ordass Lajos halálának 40. évfordulóján rendezett megemlékezésen Ordass sírjánál, a farkasréti temetőben, Budapesten, 2018. augusztus 10-én elhangzott igehirdetés szerkesztett változata.

2 Ordass, Lajos: *At the Foot of the Cross. Lenten Meditations by an Imprisoned Pastor behind the Iron Curtain.* Minneapolis, 1958, Augsburg Publishing House.

3 Ordass Lajos: *A keresztfá tövében.* Budapest, 1989, Ordass Lajos Baráti Kör.

Ordass lelkisége azonban ne csak a tengerentúli, a nyelvünket nem ismerő hittestvéreink tudatában éljen, hanem mi is vegyük birtokunkba bátran és alázattal ezt a lelki örökséget!

Igehirdetésem textusának keresése közben került elélem az *Útravaló* pár héttel ezelőtti igéje, az ahhoz fűződő lelki olvasmánnyal. Minden olvasmány olyan, mint egy tömör, sajátos prózavers. A formát tekintve a leginkább szonetthez hasonlítható – mindegyiknek van egy hosszabb és egy rövidebb része. Mindkét rész az *Uram!* megszólítással kezdődik. Az első részben általános érvényű megállapításokat tesz, a második rész pedig egészen személyes. Szinte gyermeki naivitással vagy ifjakra jellemző lángolással vall az Isten-, és Krisztus-szerelméről. Ezek az elmékedések tisztaságukban, naivitásukban egyszerűen szépek. Egyszerűek és ezért nagyszerűek.

Talán nem tévedünk, amikor Ordass hangjában az északi lutheránus misztika idehaza kevésbé ismert hagyományát fedezzük fel. Nem véletlen, hogy a XVII. századi izlandi lelkipásztor-költő Hallgrímur Pétursson (1614–1664) passióénekeit is Ordass ültette át magyar nyelvre.⁴

Irányítsuk tehát a figyelmünket ismét a felolvasott textusra, s kövessük együtt Ordassnak az ígére reflektáló, aznapra szóló elmékedését, és vegyük magunkhoz a nekünk ajándékozott útravalóját! S ha magunkhoz vettük, akkor megpróbáljuk majd kibontani ezt a batyut, megízlelni annak lelki ajándékait! Ezt olvashattuk július 18-án:

„Te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem föl az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vehetnek rajta diadalmat.”

Máté 16,18

Uram!

Egyházunk mostani elesett állapotában sűrűn hallok a sóhajtást: hiszen, ha az egyház tagjai ma sziklaszilárd Péterek volnának! És mert sokszor hallok ezt, azért olvasgatom el újra meg újra János apostolod leveléből: »Az a győzelem, amely legyőzte a világot – a mi hitünk! Ki az, aki legyőzi a világot, ha nem az, aki hiszi, hogy Jézus Krisztus az Isten Fia?« (1 János 5,4–5) Mielőtt Péternek ezt az új nevet adtad, ő Isten Fiának vallott téged. Te előtted. De ezért a valóságáért egyelőre még helytállni nem tudott. Látom: Te Péternek az új nevével együtt, annak megfelelő bizalmat is ajándékoztál. Előlegezett bizalmat.

Amikor aztán bukdácsolás, alku, gyáva tagadás után olyan hitre jutott, amellyel Isten Fia voltodat az ellenséges világ előtt is meg merte vallani – akkor lett a sziklaember.

Uram!

A magam szívét társaim sok aggódásával együtt eléd teszem. Tudom: bizalmadat nem tagadod meg egyikünkötől sem, ha téged őszinte szívvel keresünk és rád hagyatkozunk. Nem vagyunk

⁴ Hallgrímur Pétursson: Passió-énekek. Elmékedések Krisztus Urunk szenvedése felett. Reykjavík, 1974, Hallgrímur gyűlekezet.

sziklák. Soha azokká magunkat nem tehetjük. A hit erejét – Szentlelked által – csak Te adhatod meg nekünk. Egyházad mostani nehéz küzdelmei között így tehetsz minket is sziklaemberekké. Tégy azokká!”⁵

Nézzük meg közelebbről az ige és az arról szóló rövid elmélkedés tartalmát!

Kiről is szól ez az igeszakasz? Péterről? Péter hitvallásáról? Krisztusról? Az egyházzól? A katolikus egyház szerint Péterről, mert lám, itt Krisztus kimondja, hogy az első számú tanítványra, Péterre alapítja az ő egyházát. Mi, protestánsok úgy szoktuk mondani, hogy Péter hitvallására: a Szentlélek sugallatára felismert állításra („Te vagy a Krisztus, az élő Isten Fia.«” (Mt 16,16)) alapozza az egyházát.

Van olyan nézet is, hogy Krisztus itt önmagáról beszél, hiszen ő a kő, a szikla, ami a kéz érintése nélkül leesett (Dán 2,45), a Sionban lerakott szegletkő, amelyben egyesek megbotlanak és megbotránkoznak (Zsolt 118,22–23; ApCsel 4,11; Rm, 9,33), s „»[...] aki erre a kőre esik, összezúzza magát, akire pedig ez a kő ráesik, azt szétmorzsolja«” (Mt 21, 44), mások viszont élő kövekké, templommá alakulnak (1Pt 2,6–8).

Az igénk és a hozzáfűzött meditáció kapcsán késztetést érezhetünk arra, hogy Ordass Lajost „sziklaemberként” jelentsük ki itxt, az ő kősrja előtt megjelent emlékezők számára.

Eszünkbe juthat a lelkész-költő, hitvalló és sorstárs Scholz László 1987. július 9-én írt szonettje, ami a *Keresztyén Igazság* első számában⁶ jelent meg:

„Kemény fából faragták? – Szív s kedély
baráti körben hányszor kivirágzott! –
Konokul hallgatott? – Verssel fölér
egy zárt ajak, ha őriz igazságot. –

Magának ártott, mást veszélybe vitt,
hajlíthatatlan volt és korszerűtlen? –
Hordozta kivertek gyötrelmeit
s erőszak közt nem járt-kelt lelkesülten!

Szólt, tett időben s keresztyét fölvette
nem várva, majd más szól, tesz ő helyette,
hú pásztor baj elől nem menekül...

Azóta azt a kort már megítélték,
merjük már írni: hamis volt a mérték.
Ő akkor merte, hitből, egyedül.”

5 Ordass Lajos: Útravaló. (Budapest,) 2001, Harmat Kiadó – Ordass Lajos Baráti Kör, 257.

6 Scholz László: Ordass. *Keresztyén Igazság, Új folyam*, 1989. 1–2. sz. 30.

Eddig a vers. Szép és igaz. Igen, mi több évtized távlatából, történelmi kényelemben élve „sziklaembernek” látjuk és láthatjuk őt. Ordass azonban ezt mondja: „Nem vagyunk sziklák.”⁷

Kedves Testvérek!

Vitatkozzanak bármennyit is az egyháztörténészek vagy a bibliamagyarázók Mt 16,18-ról, én ma, Ordass tanúságtevő áhítata fényében arra szeretnék rámutatni, hogy felolvasott igeszakaszunkban, nem egyszerűen Péter személyéről, nem is az ő hitvallásáról, még csak nem is Jézus Krisztus szikla voltáról, hanem *Krisztus cselekvéséről van szó!*

Krisztus nélkül mi megpróbálhatunk vízen járni, de előbb-utóbb süllyedni fogunk. Megpróbálhatunk fogadkozni, hogy majd hűségesen helytállunk, mégis csúnyán elbukunk. Megpróbálunk példává válni, ám a végén mégis szegyetáblák leszünk.

még csak *nem is Jézus Krisztus szikla voltáról, hanem Krisztus cselekvéséről van szó!*

Tudjuk jól, hogy Ordass életének vezérigéje ez volt: „»Aki mindvégig állhatatos marad, az üdvözülné.«” (Mt 24,13) Igen, itt a *hüpomonéről*, az „alulmaradás képességéről” van szó. Kecskeméthy István fordításában: „De aki mindvégig megáll, megtartatik.”

Ordass, bár atlétatermete volt, mégsem egyszerűen Krisztus atlétája volt. Küzdött, harcolt, de nem a saját erejéből. A saját erejükből küzdők lehet, hogy győzelmet aratnak, de azok csak héroszok maradnak. Akik Krisztus erejével küzdenek, azok nem héroszok, hanem tanúk. Hiszen erejüket, sziklaszilárdságukat is Krisztustól kapják.

Az egyház állapotát látva Ordass lelkéből egy sóhaj fakad föl: „hiszen, ha az egyház tagjai ma sziklaszilárd Péterek volnának!”⁸ Ordass jól tudja, hogy Krisztus nélkül Péterekként bukdácsolunk, és gyáva alkukat kötünk. Krisztus azonban előlegezett bizalmat ajándékoz nekünk, s az ő kegyelméből valóban „sziklaemberek” lehetünk.

Úgy adódott, hogy harminc évvel ezelőtt egy félig nyilvános ifjúsági, testvéri közösségben az előző harminc év kötelező Ordass-felejtéséről szólhattam, miután megértettem, hogy Ordass hiányától szenved az egyházunk. Az elmúlt 30 évben sok minden történt: rendszerváltozás, kanonizálás, panoptikumállítás. A helyzet valóban sokat változott. De vajon változtunk-e, megtértünk-e mi is?

A hét első napján szíven ütött a rómaiakhoz írt levélből a 11. fejezet 8. verse: „»Adott nekik az Isten bódult lelket«”. Pál Ézs 29,10-et idézi – szó szerint a Septuagintából. A *pneuma katanükszeoszt* (latinul: *spiritus soporis*) többféleképpen adják vissza: „kábulat lelke” (KNB); „érteni nem tudó lelket” (SZIT); „bódult lelket” (STL); „értetlenség lelke” (BD). Ézs 29,10-et

Akik *Krisztus erejével küzdenek, azok nem héroszok, hanem tanúk.*

7 Ordass: *Útravaló...* (4. jz.), 257.

8 Ordass: *Útravaló...* (4. jz.), 257.

pedig „álomkór szelleme” (KNB, SZIT); „kábultság lelke” (RUF), „mély álomnak lelke” (KG). Egyedül az 1590-es Károli fordítja mindkét helyen „álomnak lelke” kifejezéssel.

Kedves Testvérek!

Ma, hetven, hatvan, negyven, harminc év után – másképpen bár, mint akkor – nem ül-e ránk újra a kábultság, az értetlenség, az álomkór szelleme?

Jézus Krisztus Urunk újra és újra figyelmeztette az övéit: vigyázzatok! Vigyázzon, aki áll, el ne essék – mondja az apostol (1Kor 10,12). Ordass Lajos vigyázó ember volt, Krisztus erejére hagyatkozó ember volt, s ezért válhatott Péter és sok más apostol, tanú és vértanú mellett „sziklaemberré”.

Adja Isten, hogy csak egyes egyedül Krisztus erejére és sohase a saját erőnkre, még csak ne is a saját hitünkre hagyatkozva mi is a Krisztus által megformált sziklaemberek lehessünk. Ámen.

Imádkozzunk!

Mennyei Atyánk, hálát adunk neked felfoghatatlan kegyelmedért, hogy a mi kis egyházunknak egy tagját sziklaemberré titted. Hálát adunk az ő életéért s a számunkra is irányt mutató kereszthordozásáért. Kérünk, bocsásd meg nekünk, ha újra és újra méltatlanokká válunk ehhez az örökséghez, kérünk, tégy bennünket ismét gyermekekké. Tiszta szívet teremts bennem, ó, Uram és az erős lelket újítsd meg bennem! Jézus Krisztus Urunk nevében kérünk. Ámen.

”

Így tehát Ordass tanúságtétele jóval túlmutatott saját személyén. Arról mondott el valamit, hogy miként kell egyháznak lenni. Egyháznak lenni annyit jelentett, hogy ragaszkodunk az egyház szolgálatához a következményektől függetlenül. ... Ha az egyházi szolgálat ellátása konfliktusba került a politikai hatalommal, nem kellene megváltoztatnia a szolgálatát a túlélés érdekében, hanem fel kell készülnie a szenvedésre, tanúságot tenni az igazságról, elfogadni a mártíromságot, Isten kezébe helyezni a jövőt.

(In: Helmut David Baer: *Kompromisszum vagy kollaboráció?* 145. 147.)

Naplóm. Válogatás Ordass püspök 1948. évi naplóföljegyzéseiből

Rendkívüli jelentőségű írásba nyernek most betekintést a *Keresztyén Igazság* tisztelt olvasói. Az elkövetkező oldalakon az idén negyven éve elhunyt hitvalló püspökünk, Ordass Lajos hetven évvel ezelőtt írt naplóföljegyzéseiből állítottunk össze rövid válogatást. Ez nem csak azért különleges, mert a nyilvánosság számára most először válnak hozzáférhetővé a püspök legszemélyesebb gondolatai, hanem azért is, mert tudomásunk szerint ez az egyetlen olyan történeti forrás, amelyben egy korabeli egyházi vezetőnek az események hevében frissen lejegyzett élményeit olvashatjuk.

Bizonyára iskolai tanulmányainkból mindannyian emlékszünk az 1948. esztendő tragikus jelentőségére Magyarország történetében: ez a kommunista hatalomátvétel éve. Egyháztörténeti szempontból is fontos ez az év: az államhatalom ekkor állította félre azokat az egyházi vezetőket, akik leginkább akadályozták a bolsevik egyházpolitikának – az egyházak totális kontroll alá vonásának – az érvényesülését. Ravasz László református püspököt lemondásra kényszerítették, Ordass Lajos püspököt szeptemberben, Mindszenty Lózsef hercegprímást pedig karácsonykor bebörtönözték.

A válogatás Ordass Lajos bebörtönzése előtti utolsó aktív püspöki időszakába enged bepillantást. Találunk benne olyan egyéni és közösségi sorsokat (kitelepítés, „pártba” kényszerítés, málenkij robot), amelyek megmutatják, mennyire húsba vágó módon tapasztalta meg a legegyszerűbb ember is, egyháztag is a politikát. Olvashatunk példákat az államhatalom és a szolgálatában álló média övön aluli ütéseire. Láthatjuk Ordass belső vívódásait és ellenfelei által kifogásolt konokságát, amely az egyház érdekeinek képviselőjében nem ismert kompromisszumot. Olyan bejegyzéseket is beválogattunk, amelyek az egyházon belüli opportunizmust, behódoló magatartást (Reök Iván), illetve a szintén egyházon belüli, tévedésnek bizonyuló engedékeny hozzáállást (Túróczy Zoltán, Szabó József) mutatják be. Fontosnak tartottuk érzékeltetni azt is, hogy mindeközben milyen virágzó élet, teli templomok jellemezték az evangélikusságot.

Válogatásunk persze csak rövid ízelítő. Azért készítettük, hogy megemlékezzünk a püspök úr halálának (40) és bebörtönzésének (70) kerek évfordulóiról. S természetesen reméljük, hogy olvasóink kedvet kapnak majd a további olvasásra is. Az Ordass Alapítvány megbízásából ugyanis – Mirák Katalinnal közösen – éppen most szerkesztjük kiadás alá Ordass Lajos aktív püspökevei alatt írt naplóját 1948-ból és 1956–1957-ből. Aki tehát teljesebb képet szeretne nyerni egyházunk történetéről e rendkívül különleges perspektívából, vagyis Ordass püspök szemszögéből, annak figyelmébe ajánljuk a teljesség igényével készülő, nagyszabású forráskiadást, amely reményeink szerint jövő év elején már kapható lesz.

Épp az alábbiak ízelítő jellege miatt a válogatásban eltekintettünk a lábjegyzetes magyarázatok forráshivatkozásától, valamint a történeti háttér részletesebb bemutatásától és interpre-

tálásától. Mindezeket majd a teljes kiadásban találhatják meg az érdeklődők. A napló keletkezésének, valamint kalandos sorsának története is ebben talál majd helyet.

[...]

1948. január 3. szombat

Holnap rádiófélórát kellett volna végeznem. A sok akadémuskodás miatt elhatároztam, hogy egy 1942-ben elmondott ígihirdetésemet változtatás nélküli szöveggel küldöm be. Délután telefonon jelentkezett a rádió prózai osztálya azzal, hogy javítás volna szükséges. Kértem: jöjjön át személyesen megbeszélni a kérdést. Három mondatom kihagyását kérték. Hivatkozással arra, hogy Ravasz¹ püspök újévi beszéde igen sok tiltakozást juttatott a stúdióba. Ezekben a kifogásolt mondatokban is pesszimiztikus hang szólal meg nemzeti életünk tekintetében. Erre rámutattam a harmadik kifogásolt mondatra, melyben optimizmussal szólok jövőnkéről. Erre az volt a válasz, hogy ez a mondat azonban a jobb jövőt kizárólagos értelmezéssel a keresztyén élet komoly elmélyüléséhez köti, és nem fér bele sok más erőfeszítés a jobb jövő érdekében, így például nem fér bele a hároméves terv² sem. Ezután nem volt sok beszélő, legfeljebb még azt válaszoltam, hogy a rádióban elég sokszor szólnak a hároméves tervről is ilyen kizárólagos értelemben, amely értelmezésbe a keresztyén követelés nem fér bele, mégsem törölte cenzor azokat a mondatokat. Bejelentettem hát, hogy rádiószolgálatunkkal leállunk.

[...]

1948. január 28. szerda

[...]

Estefelé felkeresett dr. Grosch Károly, és elhozta hozzám id. Schalk Gáspár izményi parasztgazdát. Német, aki magyar nemzetiségűnek, német anyanyelvűnek vallotta magát az 1941. évi népszámláláskor. Kitelepítették.³ Jogait érvényesítette, s most visszarendelték. Vagyonába visszaülni nem tud, és egyelőre nem is mer. Első ilyen ember, akivel beszéltem sikerült. Megpróbált, hitében erősödött ember. Csak az fáj, miért kellett ilyesminek megtörténnie? Sok esetben! Lázító hatású igazságtalanságként, melynek keserősége valószínűleg igen sokára múlik el.

1 Ravasz László (1882–1975): a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. 1948. április végén állami nyomásra lemondott hivataláról.

2 A szovjet mintára átvett tervgazdálkodás legelső időszaka 1947 és 1949 között, amely főképp Magyarország háború utáni újjáépítését célozta.

3 A második világháború után a magyar állam a hazánkban élő sváb kisebbséget a nácizmusért kollektív bűnösséggel bélyegezte meg, s közülük több százezret telepített ki Németországba, megfosztva őket magyar állampolgárságtól, vagyonuktól, egzisztenciájuktól. Ahogy Kovács Imre népi író és a Nemzeti Parasztpárt politikusa írta a *Szabad Szó* 1945. április 22-i lapszámának vezércikkében: „Takarodjanak úgy, ahogy jöttek: egy batyuval a hátukon.”

1948. január 30. péntek

[...]

Ma valósággal rohamot intéztek ellenem látogatóim. [...] Majdnem mindegyiknek bajos dolga volt. A legelkeserítőbb az a közlés volt, melyet a hartai gyülekezet sorsáról kaptam. Innen a háború befejezésekor elvittek már néhány száz férfit és nőt Oroszországba munkaszolgálatra.⁴ Hogy ebből mennyi szomorúság szakadt az egyes családokra, annak már 1946 őszén végzett hivatalos egyházlátogatásomkor voltam tanúja. Azóta kitelepítettek jó sereg embert annyira, hogy a hajdani erős gyülekezetnek már csak a romjai maradtak meg.⁵ Már a kitelepítés alkalmával vittek olyan embereket, akik sem a politikába nem keverték bele magukat, sem pedig németeknek nem vallották magukat. Egyházunk tiltakozó memorandumaiban ezekre a jelenségekre ismételten rá is mutattunk. Most azonban valósággal hajtóvadászatot indítottak a falu lakossága ellen. Kedden, 27-én hajnalban háromszáz rendőr körülfogta a falut. Egybeterelték az embereket. Sűrűn osztottak ütlelegéseket is. Egy anyának egyik kis gyermeke otthon, a másik tanyán volt. Nem engedték meg neki, hogy otthon lévő gyermekét is a tanyára vigye, sem azt, hogy a tanyán lévő gyermekét is magával vihesse. Így hurcolták el. Egy másik asszonyt temetetlen férje mellől hurcolták el. Az apró részletek, melyeket tudomásomra adtak, mind embertelen bánásmódról szólnak. Tehetetlenségemben sírni tudtam volna. Nincs másra lehetőségünk, mint memorandumokat szerkeszteni. Ezeket soha senki meg nem hallgatja. Jó egynéhány ilyen írtunk már. Most, ha részletes és tárgyilagos leírást kapok, valamilyen erélyesebb fellépést sürgetek, mert nehezzé válik ez a dolog az ember lelkiismerete számára.

[...]

1948. február 1. vasárnap

[...]

Istentisztelet után öt ember keresett fel külön-külön. Mindegyik azt közölte, hogy február 15-éig vagy be kell lépnie párttagnak a két munkáspárt valamelyikébe vagy elbocsátják őket állami szolgálatukból. Eddig életükben nem tartoztak még politikai párt kötelékébe. Nehéz volt ezeknek az embereknek lelki vívódását látni s még nehezebb, hogy a tanácsadás nagyon korlátozott hatású maradt.

[...]

1948. február 27. péntek

[...]

Ma reggel Fótra utaztam [...], hogy részt vegyek ottani népfőiskolai tanfolyamunk záróünnepségén. Nagy lelki örömet jelentett számomra ez az út. Huszonöt fiatal parasztfiú résztvevője

4 A munkaszolgálat itt téves megnevezés, hiszen az a második világháborúban alkalmazott kifejezés volt a fegyver nélküli háborús szolgálatra (amelyre rendszerint zsidókat vetettek be). Ordass itt a hírhedt *málenkij robotra* gondolt. A megszálló szovjet hadsereg 1945-ben emberek tízezreit hurcolta el szovjet hadifogolytáborokba *málenkij robotra*, azaz „egy kis munkára”.

5 A faluból több száz sváb nemzetiségű embert telepítettek ki.

volt a tanfolyamnak. Jó arcú, nyílt tekintetű és élethitet sugárzó fiatalok. Ez az az út, melyen egyházunk falusi ifjúságát gondozásba kell vennünk. [...]

1948. március 18. csütörtök

Szabó József⁶ püspökké szentelésére Balassagyarmatra utaztam. [...] Nagyon szép napsütésben utaztunk odafelé.

[...]

Az ünnepség után hideg büfé volt az ifjúsági egyesület otthonában. Indulóban voltam már hazafelé, amikor arról értesültem, hogy Mihályfi Ernő⁷ miniszter, aki az ünnepségen a köztársasági elnököt képviselte, a lelkészi hivatalba megbeszélésre hívta össze a lelkészeket. Késve értem oda. Mihályfi már beszélt. Vázolta, hogy ugyanazokat akarja elmondani, amiket tegnap délelőtt a budapesti egyházmegye lelkészegyesületében mondott el. Hangoztatta, hogy az egyháznak lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy az egyház és az állam viszonya rendezést nyerjen. Feltételül a következőket jelölte meg: az egyháznak őrségváltást kell végeznie a világi vezetők soraiban [...], az egyház ne adjon megbújási lehetőséget a reakció⁸ képviselőinek, és az egyházban ne hangoztassunk panaszokat, amikor ma egyáltalában nincsen semmi baj. Hangoztatta, hogy az evangélikus egyháznak el kell magát szakítania a mindszentizmustól.⁹

[...]

Kényszerítést éreztem a válaszádsra. Védelmet adtam világi szolgálatban álló embereinknek, megállapítottam, hogy az egyházba minden időben eljönnek azok az emberek, akik megpróbáltatás alatt állnak, és az egyház azokat nem utasítja el, hanem gondozza, amint 1944-ben a zsidókkal is tette, és néhány vonásban szóvá tettem azokat a mégiscsak fennálló bajokat, melyeket elsősorban mi, az egyház munkásai látunk: cenzúra sajtóban, rádióban, pártba kényszerítés elbocsáttatás fenyegetésével, stb.

[...]

1948. március 20. szombat

[...]

6 Szabó József (1902–1986): a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület püspöke 1948-tól az egyházkerület 1952. évi megszűnéséig.

7 Mihályfi Ernő (1898–1972): a Kiszegvári balszárnyához tartozó politikus, a köztársasági elnöki hivatal vezetője; édesapja evangélikus lelkész volt.

8 *A Magyar értelmező kéziszótár* 1959 és 1962 között megjelent első kiadásában az alábbi definíciót olvashatjuk: „A hanyatló vagy a forradalomban legyőzött osztályok részéről törekvés, mozgalom az elavult, idejétmúlt rendszer, intézmények, politikai uralom fenntartására vagy visszaállítására, a haladó erők visszaszorítására, elnyomására.” A gyakorlatban az állam bárkit megvédekezhetett a „reakciós” jelzővel, ha az illető álláspontja szemben állt a hatalom érdekeivel.

9 Mindszenty József (1895–1975): esztergomi érsek, hercegprímás, a hitvalló keresztyén magatartás és a kommunistákkal való szembenállás római katolikus szimbóluma.

Hat óraker kezdődött a Deák téren 1848 megünneplésének befejező alkalma. Részt vett Tildy Zoltán¹⁰ köztársasági elnök, (kíséretében Mihályfi Ernő) és Ortutay Gyula¹¹ kultuszminiszter. Kemény Lajos¹² mondott megnyitót, Kapi Béla¹³ tartott előadást, én pedig igemagyarázattal zártam. Ekkor történt egyházunk részéről megnyilatkozás arról, hogy egyház és állam közötti viszony megtárgyalására késznek nyilatkoztatjuk ki magunkat. Ezt Kapi Béla olvasta fel.

[...]

1948. március 26. nagypéntek

Felemelő volt a tömeges istentiszteletlátogatás. Talán még soha ennyi ember nem volt a Deák téri templomban. Kapukat nyitottunk meg, sekrestyét nyitottuk hozzá a templomhoz, mégsem értünk el. Úrvacsorázó már tegnap ezernél több volt. Ma hozzájött még újabb másfélezer. [...]

S mégis volt egy fájdalom ennek az ünnepnek. A kormány az állami hivatalokban tegnap tudat adatta, hogy feketebetűs naptári nap lévén nagypéntek, a protestánsok is tartoznak munkahelyükön megjelenni. Éppen úgy történt most, mint reformáció ünnepén, éppen úgy ostromoltak telefonon mindenfelől, és éppen olyan eredménytelen maradt kérésünk és tiltakozásunk. Nehezen lehet ezt megérteni, amikor az állam minduntalan keresi és szívesen veszi az egyház nyilatkozatát arról, hogy „vallása szabad gyakorlásában” senkit sem gátolnak.

[...]

1948. március 27. szombat

[...]

A „Világosság” című napilap munkatársa húsvéti nyilatkozatért keresett fel.¹⁴ Téma persze a mai divat szerint: állam és egyház közötti viszony rendezése. Elmondtam, mint áll ma a helyzet. És ismertettem feltételeinket. Arra akart rábírn: jelentsem ki, hogy az egyház „örül” annak, hogy ezek a tárgyalások megkezdődnek. Azt válaszoltam, hogy semmiképpen sem örül, mert céljuk aligha az, hogy az egyháznak több jogot osszanak, hanem valószínűleg a jogok korlátozása. Rossz ízelítőt kaptunk a fakultatív hitoktatás körüli kísérletnél,¹⁵ az egyesületi élet több helyi jelentőségű korlátozásánál, a sajtóból, mely többször élesen állást foglalt felekezeti oktatásunk jogosultsága el-

10 Tildy Zoltán (1889–1961): református lelkész, kispártos politikus, 1945 novemberétől 1946 februárjáig miniszterelnök, 1946-tól 1948-ig köztársasági elnök, 1956-ban Nagy Imre kormányában államminiszter.

11 Ortutay Gyula (1910–1978): néprajzkutató, baloldali kispártos politikus, 1947-től 1950-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

12 Kemény Lajos (1883–1953): budapesti evangélikus lelkész, a budapesti egyházmegye esperese, az 1945. évi bányakerületi püspökválasztáson Ordass Lajos ellenfele, Ordass után ő kapta a legtöbb szavazatot.

13 Kapi Béla (1879–1957): a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke 1916 és 1948 között.

14 Valójában az *Új Hírek* című lap kereste föl.

15 1947 márciusában Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter bejelentette, hogy törvényjavaslatot tervez benyújtani az országgyűléshez a kötelező hitoktatás megszüntetésére és a fakultatív vallásoktatás bev-

len és felemlítettem azt a sérelmes intézkedést, mely először a reformáció ünnepe alkalmával érte a protestantizmust a minisztertanács határozatából, most pedig nagypénteken megismétlődött, s amelyet éppenséggel nem lehet a vallás szabad gyakorlásának elvével összeegyeztetni.

[...]

1948. március 31. szerda

[...]

Reggeli elcsendesedésem után telefoncsengés volt az első jel a külső világból. Értésítettek, hogy a „Népszava” megtámadott az „Új Hírek”-nek adott húsvéti nyilatkozatom miatt. A lapot meghozattam. Címlapjáról kiáltott a nevem.¹⁶ A rosszindulatú cikk azt hirdeti bűnömül, amit március 20-i egyházi nyilatkozatunkból magasztalóan közölt a sajtó. Ezt az értelmetlenséget a lap szerkesztőjéhez írott levelemben szóvá is tettem.

[...]

Még itt voltak az orosháziak, amikor telefonjelentést vettem arról, hogy még gorombább támadást intézett említett nyilatkozatom miatt a „Világosság” című lap.¹⁷ Meghozattam, és az állítás valóságnak bizonyult. Itt is megírtam válaszomat a szerkesztőnek. [...]

1948. április 12. hétfő

[...]

Tizenkettőtől fél háromig dr. Reök Iván¹⁸ Országos Luther Szövetségi¹⁹ elnökkel és Major Béla²⁰ miniszterelnökségi úrral tárgyaltam. [...] Nem tudtam, miért jönnek. Hamarosan kitént azonban, hogy rá akarnak beszélni arra, hogy egyházunk részéről valaki, esetleg én, tegyünk a közeljövőben egy a sajtóban is közölhető nyilatkozatot az államhatalom felé, melyben hangsúlyozzuk a köztársasági államforma elismerését, és fenntartás nélküli bizalmat fejezünk ki a

ezetésére. Az egyházi iskolák, tanítók, papok, diákok és szülők azonban olyan tömegesen tiltakoztak a tervek ellen, hogy május végére, június elejére a témát inkább levették a napirendről – legalábbis egyelőre.

16 A cikket a *Népszava* március 31-i számának címlapján található.

17 A cikk a *Világosság* április 1-jei számában jelent meg (3. oldal). Úgy tűnik, a számot már előző nap délutánján lehetett kapni. Lássunk egy idézetet az említett cikkből: „Ordass Lajos evangélikus püspök húsvéti nyilatkozatot adott az Új Híreknek a demokrácia és az egyház viszonyának rendezéséről. A nyilatkozat patetikus hangja mögül nem az együttműködési készség, hanem a szándékos zavarkeltés célzata bontakozik ki.”

18 Reök Iván (1894–1967): sebészorvos, kisczardapárti politikus, 1945 és 1949 között parlamenti képviselő, 1947-től 1948-ig az Országos Luther Szövetség elnöke, 1949-től 1952-ig állami nyomásra az evangélikus egyház egyetemes felügyelője (Radvánszky Albert félreállítása után).

19 Az Országos Luther Szövetség 1920-ban alakult, célja az evangélikus híveket társadalmilag tömöríteni, evangélikus öntudatukat erősíteni kulturális rendezvényekkel, közösségszervező tevékenységek szervezésével (pl. kézimunka-tanfolyamok). 1950-ban oszlatták föl.

20 Major Béla: a miniszterelnökség miniszteri osztályfőnöke.

népi demokrácia irányában. Csodálkozásomat fejeztem ki a kívánságon. Hangsúlyoztam, hogy ezt itt is, ott is megtettük már részben, különösen az államforma tekintetében. Legutóbb pedig március 20-án. Nem látom be, miért volna most erre szükség? Reök Iván szerint azért kellene, mert más egyházi közületek is hamarosan nyilatkoztak miutánunk, és most nem lehet már biztosan tudni, hogy a mi „elsőbbségi jogunk” világosan áll-e az ország lakossága előtt. Az egész gondolatmenet roppantul idegen volt előttem [...].

Kielégítetlenül mentek el tőlem, kérve, hogy a tárgyra még egyszer visszatérhessenek.

[...]

1948. április 19. hétfő

[...]

Dél előtt tizenegykor Vladár Gábor²¹ kerületi felügyelő jött hozzám, majd az Üllői útra mentünk, ahol magunkhoz vettük Szabó József püspököt, és hármásban felkerestük Rákosi Mátyás²² miniszterelnökhelyetttest [...], hogy egyenesen megtudhassuk, mi várni valójában van egyházunknak az állam részéről. Megbeszélésünk [...] tartalma lesújtó volt, mert világossá tette előttünk, milyen megítéléssel vannak állami oldalról egyházunkkal szemben, de annyiban jó ez, hogy nem kell légtüres térben küzdenünk. A hosszú megbeszélés lényegének sűrített összefoglalása ez: egyházunknak messzemenő tisztogatást kell végeznie egyházi és világi vezetői sorában, félreállítani minden olyan embert, aki a múlt politikai életben szerepet játszott. Helyükbe [...] nem csak hithűségükről ismert, politikai küzdelmekről távol álló új vezetőket kellene beállítanunk, hanem a mai politikai életben szerepet játszókat. [...] Egyházunknak számolnia kell azzal, hogy a felekezeti iskolákat államosítják, a fakultatív hitoktatást el kell fogadnia, és a szociális munka végzését az állam ilyen célkitűzésű demokratikus szerveinek kell átadnia. Arra volt elkészülve, hogy mi ilyen irányú bejelentés megtételére kerestük fel, mert neki Reök Iván azt jelentette, hogy április 22-i egyetemes presbitériumi ülésünk ily irányú nyilatkozatot fog adni. Csodálkozott, hogy nem ezt a bejelentést vittük el hozzá. A tárgyalás során megállapítottam, hogy Reök helytelen információkat adott Rákosinak, mert ilyenre felhatalmazása nem volt, nem is tartjuk időszerűnek új nyilatkozat közreadását, hiszen a március 20-i nyilatkozatunkra érdemleges választ nem is kaptunk a kormány részéről. [...] Kifejtettem azt is, amit Balassagyarmaton Mihályfinak válaszoltam, hogy négyszázados küzdelmes múltunkban soha egyházon kívüli tényező nem írta elő, ki lehet az egyházban egyházi vagy világi vezető. [...]

1948. április 21. szerda

[...]

Tizenegy órára az Üllői útra mentem, ahol elnökségi értekezletünk kezdődött. [...] Megnyitás után Kapi Béla bejelentette visszavonulása szándékát. Betegségére tekintettel azonnali szolgálá-

21 Vladár Gábor (1881–1972): jogtudós, Lakatos Géza kormányában igazságügy-miniszter; a Bányai Evangélikus Egyházkerület felügyelője.

22 Rákosi Mátyás (1903–1971): kommunista politikus, miniszterelnökhelyettes.

latmentességét kérte, [...] az állammal való tárgyalásra pedig felmentése érdekében szintén rendelkezést kért. Hosszas megbeszélés után is fenntartotta álláspontját. Ezért az értekezlet [...] engem kért fel [...] az állammal való tárgyalások egyházi részről való lebonyolítására [...] és az egyházegyetem egyházi elnöki tisztségének ellátására. Nem vettem ezt könnyű szívvel.
[...]

1948. április 23. péntek

[...]

A svéd követ távozása után Túróczy Zoltán²³ és Kemény Lajos keresett fel. Beszámoltak arról, hogy Reök Iván és Kemény Lajos Rákosi Mátyásnál jártak [...], és e látogatás alkalmával vették tudomásul, hogy Rákosi szerint a kormány részéről nem fogadják el az egyház és állam viszonyának rendezésére irányuló tárgyalások alkalmával, ha egyházunkat dr. Vladár Gábor és én képviseljük. Érdekesnek tartom, hogy Túróczy és Kemény ezt magától értődő és változhatatlan tényként elfogadják, és furcsállották azt a felfogásomat, hogy a tárgyalásoknál azt megállapítani: ki vigye az egyház részéről az ügyeket, csak az egyház joga lehet. Nem az állam, hanem az egyház bizalmi embereinek kell a küldöttségben szerepelniök. Nem értették meg azt sem, hogy ellenkező esetben az egyház csak azt mondhatja: ilyen feltételek mellett nem áll módomban tárgyalni.

[...]

1948. április 24. szombat

[...]

Az egyházegyetemtől visszasiettem, mert szerdai megállapodásunk szerint felkeresett dr. Reök Iván, hogy a megvilágításra szoruló kérdéseket megbeszéljük. Elmondottam neki, hogy nem látom tisztán az utóbbi időben vállalt szerepét, és amíg ez nem tisztázódik, nem tudok vele fenntartás nélküli bizalommal tanácskozáshoz leülni. Ezután elsoroltam, mik ezek a kérdések: 1.) Major Bélával itt járva hangoztatta jövetele bizalmas és baráti voltát, három órán át én leplezetlen őszinteséggel beszéltem, ő azonban ugyanaznap este Kemény Lajossal és Szabó Józseffel tárgyalva olyan vádakot hangoztatott ellenem, melyekről nekem egy szót sem szólt. Kérdésem tehát: hogyan egyezteteti ő ezt össze a barátsággal és őszinteséggel? 2.) Azt állítja, hogy ő az egyház érdekeinek védelmezője, ezzel szemben tény, hogy Radvánszky²⁴ egyetemes felügyelőről és Kapi püspökről oly híreket terjeszt barát és ellenség között, melyekről ő éppen

23 Túróczy Zoltán (1893–1971): 1939-től a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke; 1945-ben bebörtönözték, 1946-ban szabadlábra helyezték, de 1948-ig még zajlott ellene eljárás. 1948-tól 1952-ig a Dunántúli Egyházkerület püspöke, 1957-ben rövid időre – állami nyomásra történő lemondásáig – az Északi Egyházkerület püspöke.

24 Báró Radvánszky Albert (1880–1963): arisztokrata politikus, 1942-től koronaőr; 1923-tól 1948-ig az evangélikus egyház egyetemes felügyelője (ma országos felügyelőnek nevezzük), 1948-ban letartóztatták, és mindaddig fogságban tartották, míg le nem mondott a felügyelőségről.

olyan jól tudja, mint én, hogy azok valótlanok. 3.) Rákosinak akkor ígért az egyház nevében április 22-ére nyilatkozatot, amikor erre sem felhatalmazása, sem joga, sem oka nem volt, mert világosan tudta, hogy nem szándékozunk nyilatkozatot adni. 4.) Az ENOSZ²⁵ csatlakozása ügyében a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége²⁶ országos kongresszusán Gyimesy Károllyal²⁷ olyan nyilatkozatot tettetett, melyet joga nem volt megtenni, hiszen ő tudja legjobban, hogy az ENOSZ nem volt az Országos Luther Szövetség alosztálya soha. Velem való beszélgetéséből azt is tudta, hogy a hivatalos egyház és az ENOSZ elutasította a csatlakozást. 5.) Luther szövetségi hangversenyt hirdetett, a programon politikai ízű szöveggel, a hangversenyről sem a Luther Szövetség választmánya, sem az elnökség tagjai nem tudtak. Meghívót az egyháztagok postán már a múlt szombaton kaptak, az egyház püspökei, a budapesti esperes, a lelkesi hivatalok mindmáig nem kaptak ilyen meghívót. Még egyéb, kisebb jelentőségű kérdést is felvettem és kértem, hogy adjon elfogadható magyarázatot ezekre.

Reök Iván hevesen kezdett vádoló beszédet mondani az egyház vezetősége ellen, hogy őt mindenből kihagyták, jóindulatú figyelmeztetését semmibe sem vették, stb. Ismételt felszólításomra, hogy a felvetett kérdésekre válaszoljon, kitért a válaszadás lehetősége elől azzal, hogy most sokkal fontosabb kérdésekről van szó, semhogy ilyen apróságokon fenn lehetne akadni. Nagy hévvel beszélt vérözoiról, meghurcoltatásról, ha az egyház nem hajlik meg okosan a meg egyezés alakjában az állam előtt. Elmondotta, hogy ő az egyház vak vezetői akarata ellenére végzi mentő munkáját, és Rákosinak jelentést tett arról, hogy: 1.) Kapi Béla nyugalomba vonulással félreáll, 2.) Túróczy kegyelmi ügye kedvező elintézése esetén kikapcsolódik önként, 3.) Vladár Gábor haladéktalanul lemond, 4.) Ordass csak az egyház belső ügyének intézésében irányítja az egyházegyetemet, de 5.) az állammal való tárgyalást Szabó Józsefnek engedi át. Kérdésekre, hogy honnan vette a felhatalmazást ily közlések tételére, fölényesen mondta, hogy az ilyesmihez nem szükséges felhatalmazás, mert úgyis így lesz. Arra az ellenvetésemre, hogy amennyiben Vladár nem mond le és Ordass nem áll félre, nem mondott valóságot Rákosinak, azt mondta, hogy Vladártól előbb a nyugdíját vonják meg, ha ez nem használ, az Andrassy útra viszik, Ordass pedig, ha engedelmes, járhat nyugodtan az utcán akár nappal, akár éjjel, ez pedig sokat ér, ha az ember tudja, hogy haja szála sem görbülhet meg. Figyelmeztettem Reököt, hogy útja az egyház törvényes rendjének felforgatása és tevékenysége jogtalan. Hirdette, ő ilyesmivel nem törődik, ő lelkiismeretere hallgat egyedül.

Befejezésül megállapítottam, hogy felfogásunk homlokegyenest ellenkezik egymással, és nem látok lehetőséget a kettőnk közötti szakadék áthidalására.

25 Az Evangélikus Nőegyesületek Országos Szövetségét 1935-ben alapították, 1949-ig működött, és az evangélikus nők egyházi szolgálatát szervezte meg országos szinten.

26 A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége kommunista hátterű, 1945 és 1956 között működő szervezet, 1948-ban minden más női szervezetet az MNDSZ-be való beolvasásra kényszerítettek.

27 Gyimesy Károly (1893–1978): az Országos Luther Szövetség lelkesze.

Azzal a vészjósló mondattal búcsúzott, hogy én szerencsétlenségbe döntöm magamat, családomat, és szörnnyű vérontást idézek az egyházra, amelyért engem terhel a felelősség.
[...]

1948. május 20. csütörtök

Tegnap, szerdán reggel nyolc órakor [...] a Pest Megyei Felső Egyházmegyébe indultam gyülekezeti látogatásra. [...]

Felemelő élmény volt a gyülekezetek tömeges istentisztelet látogatása mellett az, hogy mindenütt azzal a kéréssel fordultak hozzám a hívek: iskolájuk megtartása érdekében kövessünk el mindent, mert azt feltétlenül meg akarják tartani. Nem érti az ember, honnan veszi a kultuszminiszter a bátorságot ahhoz, hogy a felekezeti iskolákat szinte naponként támadja meg arra hivatkozva, hogy népünk követelését szólaltatja meg.

Este tizenegyre értem haza.

1948. május 21. péntek

Elsőnek Radvánszky egyetemes felügyelő keresett fel Vargha Sándor²⁸ főtitkárrel. Elmondták, hogy ma délután lesz az első tárgyalás a kultuszminisztériumban az állam és egyház viszonyáról. Tegnap elhatározták, hogy Kuthy Dezső,²⁹ Kemény Lajos és dr. Rásó Lajos³⁰ megy el, csupán a tárgyalási anyag átvételére. Kellő indokolás után hozzájárulásomat adtam.

[...]

Tárgyalásainkat javában folytattuk,³¹ amikor telefonon az Üllői útra kértek, mert reggel óta a helyzet gyökeresen megváltozott. Közölték velem, hogy Mihályfi Ernő miniszter elégedetlenkedett azért, hogy mi csupán a tárgyalási anyag átvételére feljogosított küldöttséget mentettünk a minisztériumba, holott érdemleges tárgyalást kell folytatni. Radvánszky közölte vele megállapodásunkat, hogy amennyiben fontos kérdésekben tárgyalunk, akkor ő velem és Kuthyval megy el. Mihályfi az én bekapcsolódásom ellen tiltakozott, de Radvánszky erélyesen tudomására adta, hogy ő csak akkor megy el, ha elnöktársával együtt mehet. Így mentünk Kuthy Dezső bevonásával hármásban. A minisztériumban az állam és egyház ügyeinek rende-

28 Vargha Sándor (1905–1990): evangélikus lelkész, 1944-től az evangélikus egyház egyetemes főtitkára (ezt ma az országos irodaigazgatónak nevezzük), 1948-ban Ordass Lajossal együtt valutaüzerkedés hamis vádjával három év fegyházbüntetésre ítélték, 1950-ben főtitkári tisztségéről lemondatták; szabadulása után gyári munkásként dolgozott; az 1960-as években Svájcba emigrált.

29 Kuthy Dezső (1888–1973): 1944-től 1947-ig a Dunáninnenli Evangélikus Egyházkerület püspöke, 1947-ben lemondott, nyugalomba vonult, utána 1948-ig ő intézte az egyházi iskolákkal kapcsolatos egyházi ügyeket, és vezette a püspöki konferenciák jegyzőkönyveit.

30 Rásó Lajos: az evangélikus egyház egyetemes ügyésze.

31 Ti. esperesi értekezlet volt.

zésére megbízott bizottság fogadott: Ortutay kultuszminiszter, Alexits,³² Bóka³³ államtitkárok, Darvas József³⁴ miniszter, Kiss Roland³⁵ államtitkár és Bognár József³⁶ polgármester.

Ortutay bevezette a beszélgetést, megállapította, hogy előzetes megbeszélések alapján elkészült a tárgyalási anyag tervezete és ezt ismertette. (Szövege hivatalos iratban van.) Elsőnek nekem kellett hozzászólnom. Megállapítottam, hogy a tervezetet mi nem ismertük, annak előkészítésébe minket be nem vontak. Most hallottuk először. Kifejeztem mély megdöbbenésem tartalma felett. Az iskolák államosításának hirtelen felvetését érthetetlennek mondtam. Püspökké iktatásomkor elhangzott a biztosítás, hogy az egyház iskoláihoz az állam nem nyúl hozzá. Alig két hete még arról tárgyalt a kultuszminiszter egyházunk képviselőivel, hogy iskoláinkba vezessük be az állami tankönyveket. Megállapítottam, hogy maga a miniszter fejezte ki azt az óhaját, hogy a tárgyalások számára nyugodt légkört kell biztosítani, de ezt pünkösdi beszédeivel alaposan nyugtalanra tette. Hangsúlyoztam, hogy az egyház tanítóit szakszervezeti titkárok lelkiismereti vívódásokba kergetik. És hangsúlyoztam, hogy kerületemet járva mindenütt azt kéri tőlem az iskolafenntartó gyülekezetek, hogy védelmezzem meg iskolájukat. Ez bizonyosan nem csak evangélikus gyülekezetekben van így, hanem minden felekezetenél is, így valószínűnek tartom, hogy Magyarország lakosságának túlnyomó többsége a felekezeti oktatás fenntartása mellett áll, ezt nem szabadna a kormánynak figyelmen kívül hagyni. Kértem, vegyék ezt számításba, és hagyjanak fel ezzel a tervvel.

Ortutay vádolt, Darvas József azonnal Mindszenty szócsövének titulált. Sok szó esett még, mellyel el akarták hitetni velünk, hogy e terv elfogadása boldogság lehet az egyháznak. Megállapodás nélkül azzal jöttünk el, hogy jövő csütörtökön, 27-én megy el újra a bizottságunk, tanácskozásunk további eredményét megtárgyalatni.

Ötre értem haza, amikor Kemény Lajos jött el hozzám, az esperesi értekezlet további menetről tájékoztatni. Kérik, hogy közöljem velük a napokat, melyeken az egyházmegyékbe kiszállók lelkészekkel, felügyelőkkel és tanítókkal tárgyalni.

Közben Mihályfi Ernő telefonált, hogy szeretne velem a tanácskozás lefolyásáról beszélni. Örült, hogy Kemény esperes is itt lesz. Néhány felvilágosítást kért, majd rábeszélésbe kezdett, hogy adjuk fel iskoláinkat. Mikor előtte is megindokoltam, hogy nézetem szerint ezt miért nem

32 Alexits György (1899–1978): matematikus, 1946-tól 1948-ig közoktatásügyi államtitkár.

33 Bóka László (1910–1964): író, költő, 1947-től 1950-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív államtitkára.

34 Darvas József (1912–1973): népi író, a Nemzeti Parasztpárt alelnöke, a Magyar Kommunista Párt titkos tagja, 1947 és 1948 között építés- és közmunkaügyi miniszter, 1952-től 1972-ig vállaltan ateistaként a Déli Evangélikus Egyházkerület felügyelője.

35 Kiss Roland (1888–1967): kommunista politikus, 1948-tól a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára, tagja az állam és az egyházak szétválasztását végző kormánybizottságnak; 1949-től 1956-ig a Magyar Dolgozók Pártjának (az állampárt) megbízásából a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.

36 Bognár József (1917–1996): kisgazda politikus, 1947-től 1949-ig Budapest főváros polgármestere.

tehetjük, meglepett azzal a kijelentésével, hogy itt „hatalmi kérdéssel” állunk szemben. Az álamosítás mindenképpen megtörténik. Viszontkérdésem az volt: akkor minek akarnak velünk tanácskozni: válasza semmitmondó volt. Elment azzal a meggyőződéssel, hogy egyházunk végül is az erőszakkal szemben meghajlik. Ezt kifejezésre is juttatta, tiltakozásom ellenére.

[...]

1948. május 25. kedd

[...]

Megállapodás szerint ma délelőtt fél tizenegykor kezdtünk volna tárgyalást az állam és egyház viszonya rendezésének előkészítésére. De korán reggel telefonértesítést vettem az egyház-egyetemtől, hogy Mihályfi Ernő miniszter óhajt velünk azonnal tárgyalni. Átmentem. Bemutatta azt az egyezség szöveget, melyben a reformátusok állítólag megegyeztek a kormánnyal. Elszörnyedtem. A pénteki tárgyalási szövegénél is súlyosabb szöveg került most eléink, mely még az iskolai internátusok feladását is elfogadta. Mihályfi most is szokott tónusában beszélt, sürgetve azonnali csatlakozásunkat. Az ellentmondásért most is heves szemrehányásokkal illetett.

Fél tizenkettőtől délután háromig elnökségi tanácsban tárgyaltuk a tervezetet. Dunántúli Kapi helyett Németh Károly³⁷ lébényi esperes képviselte. A kilenc pontból álló tervezetből az iskolákkal foglalkozó pont kivételével a többit letárgyaltuk. Kis pihenő után Mihályfi meghívására délután ötre a köztársasági elnöki palotába mentünk: Radvánszky egyetemes felügyelő, Túróczy, Szabó és Kuthy püspökök, Németh Károly püspökhelyettes. Mihályfi meghívta még: Darvas József, Olt Károly³⁸ minisztereket, Reök Iván képviselőt és dr. Major Béla miniszterelnökségi osztályfőnököt. Borzasztó két óra volt. Egyházszereketre hivatkozva a kormány intencióit képviselők minden egyházi érdek megtagadását sürgették. Első hozzászólóként kifejtettem, miért tartom járhatatlannak a mi szempontunkból ezt az utat, mire most Mihályfi akart azonnal lebunkózni azzal, hogy hangom „Mindszenty” hangja. [...] A múlt hét csütörtökjén Rákosinál folytatott tárgyaláson Túróczy és Szabó megnyilatkozásaival összevetve az én felszólalásomat, megállapítja, hogy az egyház vezetőségében hasadás van, mert Túróczy és Szabó ellentétben állnak azzal a meggyőződéssel, melyet én szóltattam meg. Túróczy is, Szabó is beszéltek, de a legkisebb szóval nem hártották el maguktól Mihályfi megállapítását, sőt bizonyos fokig még messzebb mentek az engedékenységben. Teljes alátámasztást kaptak Németh Károlytól, és a gyáván viselkedő Kuthy Dezső is segítségül volt az egyház érdekeinek kiárusításában, Reök Iván egyházhűsége magasztalásában. Radvánszkyval végzetesen magunkra maradtunk.

37 Németh Károly (1881–1969): lébényi evangélikus lelkész, a Győri Egyházmegye esperese; rangidős esperesként püspökhelyettesi funkcióban ő képviselte a Dunántúli Egyházkerületet Kapi Béla lemondása után.

38 Olt Károly (1904–1985): kommunista politikus, 1947-től 1949-ig népjóléti miniszter; később is számos magas állami és kormányzati funkciót töltött be, ezek közül érdemes kiemelnünk, hogy 1959 és 1961 között ő az egyházak állami irányítását és felügyeletét gyakorló Állami Egyházigazgatási Hivatal elnöke.

1948. május 27. csütörtök

[...]

Délután jártunk Ortutay fényes lakásán. Előadtuk bírálókat a református tervezetről, megállapítottuk, hogy nekünk nem küldtek tervezetet, amíg ezt nem kapjuk meg, nem tudunk nyilatkozni sem. Azt is közöltük, hogy érdemben hozzászólnia csak az egyetemes közgyűlés által egybehívott zsinatnak van joga. Ez kissé lehangolta az állami urakat.

1948. június 4. péntek

Keserves napom volt.

Püspöki konferenciánk napja. [...]

Időnk sok beszéddel elfolyt. Délután segélyosztó bizottsági ülésünk volt, majd elnökségi értekezletünk, melyen azt a tervezetet tárgyaltuk meg, amelyet tegnap Túróczyék Mihályfinál vettek át Darvas minisztertől. [...] Az elnökségi értekezlet folyamán dolgoztam ki a részletesebb pásztorlevél-tervezetet. Mikor tárgyalásába kezdtünk, Túróczy, Szabó és Németh Károly elfogadhatatlannak tartották. Vladár és Radvánszky erélyére mégis létrejött a megállapodás, akkor viszont az aláírást kezdték lerázni, azt kérve, hogy Radvánszkyval én írjam alá, és menjen a pásztorlevél mint az egyházegyetem elnökségének írása. Hosszú huzavona után vállalták az aláírást. [...]

1948. június 11. péntek

[...]

Tegnap reggel azzal a hírrel keltettek, hogy Vargha Sándor egyetemes főtitkárt tegnap³⁹ éjjel tizenegykor detektívek elvitték a lakásáról. Még nem került vissza. Azzal a javaslattal mentem az Üllői útra, hogy amíg Varghát haza nem bocsátják, nem tárgyalunk. Ezzel az állásponttal azonosították magukat a többiek is, Kuthy Dezső ment el Mihályfihoz, hogy ezt vele közölje. Mihályfi eleinte tiltakozott az ellen, hogy a tárgyalást Vargha ügyével összefüggésbe hozzuk, mert, mint mondotta: Varghát egy gazdasági természetű ügyben idézték be tanúnak, amely ügyben ő maga nem vétkes, de mi megmaradtunk álláspontunkon, annál is inkább, mert tanúkihallgatásra nem detektívek, nem éjjel viszik el az embert, nem jár házkutatással, és régen kihallgathatták volna már. Erre Mihályfi lépéseket tett Vargha hazabocsátása érdekében és ezt közölte velünk, kérve, menjünk el tárgyalni. Továbbra is azt az álláspontot képviseltük, hogy csak akkor megy a bizottság, ha Vargha megérkezik, Radvánszky és én elmegyünk a kultuszminisztériumba, hogy azt ott is bejelentsük. Ortutay helytelenítéssel fogadta bejelentésünket, hogy miért kötjük össze a tárgyalásokat annak a Vargha nevű lelkésznek az ügyével, akit sikkasztás miatt letartóztattak. Csodálkozó kérdésünkre: honnan veszi azt, válasza ez volt: Mihályfitől. Mikor arra hivatkoztunk, hogy nekünk Mihályfi egészen más felvilágosítást adott, felhívta telefonon Mihályfit és e beszélgetés után azzal tért vissza, hogy ő előbb félreértette Mihályfi szavait.

39 Június 9-én.

[...]

Közben telefonáltak és közölték, hogy Vargha hazaérkezett, a bizottság pedig elindult tárgyalni. Nem volt a tárgyalás folyamán különösebb új momentum, csupán az internátusok kérdése körül robbant ki olyan vita, mely az álláspontok kiegyenlíthetlenségét világosan feltárta. Lényege, hogy a kormány felfogása szerint az egyház nem végezhet a tanulóifjúságon nevelő szolgálatot. Ez pedig erősen belekaszál már az egyháznak biztosított szociális szeretetmunka végzésének joga területébe.

Hazaérve Vargha beszámolt arról, hogy őt se gazdasági ügyben tanúként, se sikkasztási ügyben vádlottként nem hallgatták ki, hanem az egyház és állam viszonya kérdésében órákon át felőlem és dr. Keken András⁴⁰ felől vallatták.

[...]

1948. június 17. csütörtök

Vasárnap – június 13-án – a Deák téren prédikáltam. Megható volt, hogy a templomba belépéskor a gyülekezet egy szempillantás alatt felállt, és néma tüntetést juttatott így kifejezésre. Istentisztelet előtt és után megszámlálhatatlanul sokan jöttek együttérzésükről biztosítani.

[...]

Hétfőn – 14-én – nagy napunk volt. Az Üllői úti imateremben egyetemes gyülekezésünk megnyitó igehirdetését Szabó József püspök tartotta. Máté 28,18–20 alapján, pontosan dr. Keken András néhány nappal előbb tartott igehirdetésével ellenkező felfogással, bizonyítva, hogy az iskola nem tartozik az egyház lényeges szolgálatai közé.

MELE⁴¹ közgyűlés és értekezlet következett ezután. Kitént, hogy az együtt lévő lelkészek szinte teljes egyöntetűséggel azt az irányt óhajtják követni, melyet most már egyszerűen Ordass-iránynak neveznek. Elemi erővel megnyilatkozott a szimpátiatüntetés emellett. Ettől kissé meg is ijedtem. Következményében tartottam ezt aggályosnak. Kifejezésre jutott az a kívánság, hogy az egyházegyetem egyházi elnökségében [...] én maradjak meg, és kérte a MELE az egyetemes közgyűlést, hogy juttassa határozottan kifejezésre az iskolákhoz való ragaszkodást, és kérje „az utolsó percben is” iskoláinak meghagyását.

Az egyetemes presbitérium Túróczy elnöksége mellett döntött, és a MELE indítványát csak a kormányhoz előterjesztendő felirattá minősítette, de a közgyűlésnek azt a javaslatot adta, hogy a zsinatot hívja össze az egyház és állam viszonyának „békés úton való rendezése” érdekében.

[...]

40 Keken András (1909–1974): Deák téri evangélikus lelkész, Ordass Lajos közeli munkatársa, 1950-ben az ÁVH letartóztatta és több hónapra a kistarcsai kényszermunkatáborba internálta; Deák téri szolgálatába csak 1956 után térhetett vissza.

41 A Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesülete 1912-től 1950. évi feloszlataáig működött. Célja a lelkészek érdekképviselete, továbbképzése és testvéri közösségének ápolása volt.

1948. június 27. vasárnap

[...] Délután a Protestáns Patronage Egyesület⁴² és Protestáns Árvaház⁴³ ügyében volt itt nálam megbeszélés az érdekelt egyesületek képviselőivel, majd Hernády Nándorral,⁴⁴ Virág Jenővel⁴⁵ és Csaba Lászlóval⁴⁶ autón Dömsödre utaztunk a robotból való kikapcsolódásra. A Dunaparton sátort ütöttünk, ott töltöttük az éjszakát és a rákövetkező szombati napot, horgászatva. Magunk főztünk is magunknak. Kellemetlen hideg időjárásunk volt, amely meghiúsította fürdés iránt táplált reménységünket. Szombaton este vissza is érkeztünk Dömsödről.

[...]

1948. augusztus 22. vasárnap

Hosszú idő után ismét a Deák téren prédikáltam délelőtti főistentiszteleten. Hatalmas, szépen éneklő gyülekezet volt együtt. A templomi munkálatok szép előrehaladásán is örvendeztem. Látni lehet már, mennyire szép lesz megint templomunk. A hívek is szemmel láthatóan örvendeznek.

Istentisztelet után néhány magánbeszélgetés volt.

Délután Weltler Jenő⁴⁷ keresett fel. Itt volt Szilágyi Béla dr.,⁴⁸ leendő sógorom is, kissé elzongoráztattak. Egyébként szép csendben folyt napom.

Valami lehangoltság mégis erőt vett rajtam. [...] Lehangolt az az értesülesem, hogy Romániában eltiltották az egyházat a külföldi összeköttetések fenntartásától. Félő, hogy ezt hamarosan követi nálunk is hasonló intézkedés. [...]

(A bevezetést írta és a válogatást közreadja: Isó Gergely)

42 Az Országos Protestáns Patronage Egyesületet 1908-ban alapították. Más patronage-egyesületekhez hasonlóan a bűnözők, elítéltek lelki gondozását, és hátrahagyott családjaik gyámolítását, segélyezését tűzte ki feladatául. 1950-ben föloszlatták.

43 A Budapesti Protestáns Országos Árvagysegület és Árvaházat 1859-ben alapították, 1950-ig működött.

44 Hernády Nándor (1914–1989): a Bányai Evangélikus Egyházkerület (Ordass püspöksége) missziói lelkésze.

45 Virág Jenő (1905–1981): budapesti hitoktató lelkész.

46 Csaba László: budapesti hitoktató lelkész.

47 Weltler Jenő (1909–1992): zeneművész, a kelenföldi evangélikus gyülekezet kántora.

48 Szilágyi Béla: Ordassné Kirner Irén húgának, Kirner Ilonának a vőlegénye.

A Leuenbergi Konkordia „alulról”, avagy a gyülekezet felől nézve**

(Németre fordította: Sven-O. Svensson lelkész)

A *Leuenbergi Konkordiát* különböző szempontokból vizsgálhatjuk. Amennyiben az ökumenikus törekvések egyik részének látjuk, feltűnik egy korlát. Ebben az esetben a konkordia csak egy lépés a sok meglévő felekezet közül kettőnek a kettejük közötti egység, de nem az egész keresztyénség egysége céljából. Az egész világot átfogó szervezettel rendelkező két felekezet [ti. a lutheránus és a református] közötti összhang kifejezése a cél. Nem világos azonban, hogy mindketten maguk mögött tudják-e teljes egyházukat, vagy pedig csak földrajzilag behatárolt területek azok, amelyek egységre törekszenek. A *Leuenbergi Konkordiát* azonban a gyülekezet felől is nézhetjük.

Teljesen nyilvánvaló, hogy helyi szinten akadnak nehézségek, az európai kontinensen és máshol a világon, ahol lutheránusok és reformátusok – adott esetben kisebbségként – egymás mellett élnek. Ha a két felekezet közül az egyik kisebbségi helyzetben van, megélheti ezt úgy, hogy igényeit másodrangúként kezelik, sőt figyelmen kívül hagyják. Teljesen világosan mutatja mindezt a német uniált protestáns egyházak története, és azok a kísérletek, amelyeket ebben az évszázadban –

többek között Barmenben – tettek. Más lenne a helyzet, ha a *Leuenbergi Konkordia* megelégedett volna azzal, hogy konkrét javaslatokkal álljon elő a lelkigondozás és a gyülekezeti munka

helyi szinten akadnak nehézségek

területén olyan vidékeken, ahol a lakosság vegyesen lutheránus és református. Ha útmutatásokat adott volna templomok és egyházi helyiségek használatára, az úrvacsorai közösségekre vagy annak lehetőségeire vonatkozólag, hogy az adott vidéken kisebbségi egyházak saját – a szolgálatát máshonnan odautazva ellátó – lelkipásztor foglalkoztassanak. Ha így lett volna, mindenki egyetérthetne ezzel a próbálkozással. A mostani helyzet azonban teljesen más. A dolog nem maradt

* Sven-Oscar Berglund, (1915–2000) svéd evangélikus lelkész 1943-tól a skarai püspökségben/egyházkerületben (*Skara stift*), 1954-től a lundi *Laurentiüstiftelsenben* (egyházi alapítványi diakotthon); 1973 és 1980 között igazgató lelkész (*kyrkoherde*) a göteborgi egyházkerülethez tartozó Rådában. Több igehirdetési, katechetikai és tanulmánykötet szerzője.

** Weltler R. ford. Berglund, Sven-O.: Die Leuenberger Konkordie „von unten” oder von der Gemeinde gesehen. In Asendorf, Ulrich – Künneth, Wilhelm (szerk.): *Leuenberg – Konkordie oder Diskordie? Ökumenische Kritik zur Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa*. Berlin–Schleswig-Holstein, 1974, Die Spur, 337–341. FONTOS INFORMÁCIÓ: A nevezett könyv kiadói jogosultságával rendelkező személy vagy szervezet nem volt fellelhető, ezért aki ezzel a joggal rendelkezik, kérjük, haladéktalanul jelentkezétek lapunk kiadójánál!

meg a megoldásra vonatkozó praktikus javaslatoknál, hanem megkíséreltek szervezeti egységet teremteni úgy, hogy belevontak hitvallási kérdéseket is. Ez többek között az arra irányuló fára-dozásból is látszik, hogy a skandináv egyházak írják alá a dokumentumot. Ezeket az egyházakat ugyanis nem érintené, ha csak más országokban felmerülő praktikus problémák megoldásáról lenne szó. A konkordia biztosít ugyan arról, hogy „a hitvallások kötelező érvényessége az érintett egyházakban megmarad.” [LK 37] Mindazonáltal nehéz felfogni, hogy ez hogyan valósul meg, ha ugyanakkor a konkordia egy sor kijelentést tesz ígéről, keresztségről és úrvacsoráról. A szándék világosan látható: a skandináv egyházak jóváhagyásával biztosítani a hitvallás új interpretációját.

Északon az említett praktikus kérdések gyülekezeti szinten nem aktuálisak. Svédországban – helyi külföldi gyülekezeteken kívül – csak egyetlen szabadegyház van, amely a Református Világszövetséghez csatlakozott. Ez a szabadegyház kijelentette, hogy nem érdekli a konkordia aláírása, éspedig abból az okból, hogy egyáltalán nem óhajt tantételeket aláírni.

Mindent meggondolva a gyülekezeti élet Svédországban semmit nem nyerne a konkordia aláírásával. De éppoly kevésbé lehetne veszteségnek tekinteni, ha nélkülöznie kellene azt. Vagyis általános vélemény szerint Svédországban a gyülekezeti élet számára a konkordia elfogadása sem nyereséget, sem veszteséget nem jelentene. A Svéd Missziói Szövetséghez való viszony sem javulna, ha a svéd egyház aláírná a konkordiát, mert a missziói szövetség a maga részéről akadályoztatva érzi magát a dokumentum aláírásában. S mivel Svédországban egyetlen más közösség sem fogja aláírni, ezért az esetleges aláírás a svéd egyház számára semmit nem jelent az országon belül a különböző egyházi közösségekkel való kapcsolatokban. Komoly okok szólnak amellett, hogy az ország római katolikus és görög ortodox hívőivel való viszony semmi esetre sem javulna, ha a svéd egyház csatlakozna a *Leuenbergi Konkordiához*. Inkább fordított lenne a helyzet.

Egyébként hozzá kell fűzni, hogy a svéd püspöki konferenciának nincs is hivatalos felhatalmazása az aláírásra. A svéd egyház referenciainstanzja a zsinat (*Kyrkomöte*) vagy az érsek. Hogy a püspöki konferencia mit szól, vagy mit nem szól a konkordiához, nem bír kötelező erővel az egyház, a gyülekezeti élet vagy a lelkészek számára. A konferencia pozitív nyilatkozata a konkordiáról azt érheti el, hogy azok a lelkészek, akik hitvallásban és tanításban valóban lutheri hitet szeretnének képviselni, püspökeiktől elárulva érzik magukat. Az ordinációjuk alkalmával tett fogadalmuk alapján kötelezve érzik magukat, hogy távolságot tartsanak a *Leuenbergi Konkordiától*, mint ami liberalizálja vagy feloldja a lutheránus dogmát – ami aligha lenne kívánatos fejlemény.

Egyházzójogilag a konkordia elismerése svéd részről csak úgy történhet meg, ha a kormány és a parlament hoz határozatot, miután az egyház zsinata már állást foglalt. Semmi nem szól

A dolog *nem maradt meg a megoldásra vonatkozó praktikus javaslatoknál*

kijelentette, *hogy nem érdekli a konkordia aláírása*,

amellett, hogy ezen grémiumok bármelyike is belátható időn belül foglalkozni akarna ezzel a kérdéssel. Miért fordultak mégis a skandináv egyházakhoz, hogy aláírásukkal vagy más intézkedésekkel elérjék a konkordia elismerését? Ha szószék- és úrvacsora-közösséget akarnak a kontinensen, ezt másképpen is el lehet érni, mint hogy többek között a svéd egyház is aláírja a konkordiát. Nehéz megszabadulni attól a gyanútól, hogy nem tisztán lelkipásztori, hanem más célok lebegtek a konkordia és annak szorgalmazói előtt. A dokumentum azt a benyomást kelti, hogy már kezdettől fogva a praktikus végeredmény volt a cél. A dokumentum szól egyházak közösségéről, szószék- és úrvacsorai közösségről, hivatalról és ordinációról, de nem szól az egyes gyülekezeti tag lehetőségeiről, hogy a hétköznapokon keresztyénként, imádságban és istentisztelet-látogatóként éljen. Márpedig a lutheránus hitvallásokra éppen az a jellemző, hogy az egyes keresztyén embernek az egyház közösségében való életét tartja szem előtt. A konkordia gyakorlati megoldásra jut mindkét felekezet tisztségviselői számára: legyenek jogosultak a szószék- és úrvacsorai közösségre.

Jelenleg az egyházak riasztó mértékben szervezési intézkedésekkel foglalkoznak. Hosszú vagy rövid távú terveik vannak. Mindenféle tanfolyamot és továbbképzést rendeznek lelkészek és egyházi alkalmazottak számára. Különböző témákról konferenciákat tartanak. Tevékenységi beszámolókat és statisztikai adatokat kérnek. Megbízásokat adnak és bizottságokat alakítanak véleménykülönbség és vizsgálatok esetére. Vajon egy hatóságot, egy „multinacionális” vállalkozást akarnak utánozni imponáló nagyságrendben? Azzal akarják az egyház létjogosultságát

biztosítani, hogy bemutadják, hogyan dolgoznak (ugyanis ténylegesen dolgoznak), és hogy az egyház tisztségviselői mennyire le vannak terhelve munkával? De közben mi a helyzet az egyes keresztyén emberrel? Van elég idő

az egyházak riasztó mértékben szervezési intézkedésekkel foglalkoznak.

lelkigondozásra? Eléggé gondoskodnak azokról, akiket az egyháznak oltalmaznia kell? Elhanyagolják a lelkeket, mert a lelkészek keze tele van minden lehetséges munkával?

A konkordiát nézve felmerül a kérdés: ez a dokumentum ugyanannak a lelkületnek a kifejeződése, amely a püspöki, illetve a gyülekezeti szinten végzett munkát alakítja, csak éppen nagyobb formátumban? Felmerül a kérdés: lehet, hogy azok a hiányosságok, amelyek a helyi, gyülekezeti szinten mutatkoznak, kontinentális formát kaptak?

Olyan dokumentumot fogalmaztak meg, amely azért von be hitvallási kérdéseket is, hogy megoldjon egy pasztorális jellegű kérdést – és úgy véli, hogy megtalálta a megoldást. Ezen megoldás elérése végett magasztos hangon beszél arról, hogy korábbi generációk történelmileg meghatározott gondolkodási formáikkal természetesen nem láthattak olyan világosan, mint a mi felvilágosodott korunk. Axiomatikusan abból indulnak ki, hogy az egyház jelenlegi vezetői a dolgokba való nagyobb belelátással rendelkeznek, mint a reformáció atyái. Ezért állítja a konkordia, hogy azok a különbségek, amelyek bizonyos kérdésekben a reformátorok között fennálltak, csak nyelvi és fogalmi jellegűek voltak. Ezzel a konkordia lekicsinyli a tanításbeli különbségeket. Homályos és pontatlan megfogalmazásokkal – pl. az úrvacsora kérdésében – a

konkordia azt a látszatot akarja kelteni, hogy elérte azt a közös alapot, ami már a reformáció idején is meglett volna, ha nem akadályozták volna meg az említett történelmileg meghatározott gondolkodási formák.

A dokumentum a „hitelesség” fogalmával is küszködik olyan axiómaként, amely felette áll minden vitának. A keresztyén üzenet így az egyházak találkozásától függ, mert a konkordia szellemében tett lépések által válik szavahihetőbbé. Ez a beszéd felettébb különös, ha nem szabad azt feltételeznünk, hogy a konkordia itt olyan útra lépett, amely különböző összefüggésekben manapság nagyon is járt út, és megfelel a sajnálatos „mai gondolkodási formáknak.” Többségre és hatalomkoncentrációra hagyatkoznak. Minél többen ugyanazt vallják, annál inkább válik az jogossá. Minél bővebb az igazoló dokumentáció, annál jobban kell tekintettel lenni annak kívánalmaira és követeléseire. Minél több ember ért egyet egy gondolatmenettel, annál helyesebb lesz az. Az ilyen gondolkodással szemben világosan meg kell mondani, hogy a *keresztyén üzenet szavahihetősége* teljesen független az egyházak egyesülések és szervezeti egység érdekében hozott intézkedéseitől. Az üzenet szavahihetősége nem emberek vagy többségek kezében van. Jézus Krisztus evangéliuma csak azért szavahihető, mivel Isten üzenete, aki egyedül szavahihető. Az üzenet azonban nem lesz szavahihetőbb attól, hogy egyházak összejönnek, és egy közös nyilatkozatban megegyeznek.

A konkordia szándéka világos. A lényegét akarja elérni, de úgy tűnik, hogy azt már előre el is döntötték. Evidens a különbség ezen eljárási mód és az előfeltétel nélküli elvi beszélgetések között, amelyek egységhez és összetartozáshoz vezethetnek. Itt azokra a diskussziókra utalhathatunk, amelyek a Lambeth Conference*** és az LVSZ képviselői között zajlottak, és amelyek nem függték egy eleve megadott konzekvenciától. A beszélgetést, amelyet nemrég publikáltak,¹ nem irányítják kívülről. Nem kérik számon annak a nyilatkozatnak a ratifikálását, amely a beszélgetések révén létrejött. A gyakorlati eredmények egyenértékűek azokkal, amelyekre a konkordia törekedni látszik, azonban nem a teológusoknak és a tisztségviselőknek adnak sokat, hanem elérik a helyi szintet, és csak az egyes egyháztag számára bírnak jelentőséggel.

Nem szabadulhatunk a gyanútól, hogy a konkordia hatalmi kérdést rejt magában. A dokumentum ratifikálása az érintett egyházak részéről ugyanis egy olyan csúcsszervezetet feltételez, amely a kontinensen ugyanolyan hatalmi blokk lenne, mint a pápa és a kúria. E szervezetből lehetne felügyelni, hogy levonják-e a dokumentum gyakorlati következményeit, és hogy a nyilatkozatok ugyanazzal a méltósággal történnek, ahogy azt a római katolikus egyház a maga hatalmi területén teszi. Ennek a szervezetnek kancelláriára, delegátusokra és ülésekre

*** A Lambeth-konferencia az anglikán nemzeti egyházak püspökeinek időszakos konzultációja. A canterburyi érsek londoni rezidenciáján, a Lambeth Palotában általában tízévenként tartják időszerű egyházszerkezeti, teológiai, liturgikus, missziós, sőt társadalmi és politikai kérdések megvitatására, ajánlás jellegű közös álláspont kialakítására. L. Magyar Katolikus Lexikon, <http://lexikon.katolikus.hu/L/Lambeth-konferencia.html> (letöltve: 2018. szept. 7.)

1 *Anglican-Lutheran Conversations, London, 1973, S.P.C.K.*

lesz szüksége. Az ilyesmi pénzbe kerül, amit a gyülekezetektől kell elvenni. A gyülekezeti tagok már most elég pénzt adnak ahhoz, hogy bizottságokat, grémiumokat és zsinatokat lehessen megfizetni, amelyek az adminisztratív és szervezeti feladatokhoz szükségesek. A már meglévő szervezetekhez még egyet hozzátenni, ami pénzbe kerül, teljesen felesleges. Az az egység a tanításban, amit a *konkordia* tükröz, csak látszólagos. És a célt, amiért a *konkordia* dolgozik, anélkül is el lehet érni, hogy egy protestáns blokk létrejöttét kényszerítenénk ki, aminek valójában antiökumenikus hatása lenne, mert egy ilyen jellegű dokumentum mindig elhatárolódik azoktól, akik rajta kívül maradnak.

Annak, aki igazi ökumenét akar, fájdalommal kell megállapítania, hogy a *konkordia* nem egy minden oldalról kibővített egységet ér el, hanem ellenkezőleg, ellene hat az egységnek. A dokumentum azt a benyomást kelti, hogy szervezetről, hatalomról és pénzről szól. Az emberekről való pasztorális, lelkipásztori gondoskodás nem jutott úgy kifejezésre, hogy az egyes keresztyének, üdvösségük és hitéletük, állnának a középpontban.

Amíg az egyház ezen a világon él, nem szabad annyira „átszellemülnie”, hogy azt higgye, kitérhet a szervezési és gazdasági kérdések elől. Ez esetben megtagadná azt a misztériumot, amit az inkarnáció jelent. Azonban mindig gondolnia kell arra, hogy elsődleges feladata az emberek üdvösségének munkálása. Ezt a feladatot nem szabad elködösíteni. Ennek ellenére ko-

egy ilyen jellegű dokumentum mindig elhatárolódik azoktól, akik rajta kívül maradnak.

runk veszélye az, ha az egyház úgy vállalja fel lényének materiális oldalát, hogy a lelki feladatok eközben kárt szenvednek. Az egyház jó lelkiismerettel hivatkozhat arra, milyen intenzíven dolgozik például a liturgia (formája), a diakónia

és az ökumené területén. Mindenki keze tele van teendővel, mindenki nyüzsög. Az a veszély, hogy nincs idő az egyház igazi életét élni istentiszteletben, imádságban és meditációban, nincs idő az emberekre, s nem folynak lelkipásztori beszélgetések. Nem jut idő az olyan igehirdetésre való felkészülésre és tartására, amely valóságközeli, világos és felfogható, és megfelel a Szentírásnak és a hitvallásoknak. Olyan igehirdetésekre van szükség, amelyek ébresztenek és megtérésre hívnak, fellelkesítenek, és az embereket megtartják a hitben, megszentelődésre vezetnek és üdvösségre juttatják őket.

A leuenbergi dokumentum nem beszél kifejezetten az egyház lelkipásztori feladatának elszűrése ellen. Bizonyítéka ellenben a jelenleg uralkodó korszellemnek. Egész naivan azt hiszi, hogy vezető egyházi szervezetek egy irattal garantálni tudják az egyházban az egységet és közösséget, holott valójában az egyház egysége az egy és ugyanazon Üdvözítőről tanúskodó közös és egyértelmű hitvallásban van. Ugyanúgy, ahogy ez a hitvallás különböző nyelveken mondható el, ugyanúgy különböző kifejezésekkel lehet az egy ügyet világosan és egyértelműen kimondani: az egységet Krisztusban. Ez az egység nem tévesztendő össze nyelvi azonossággal, megfogalmazásokkal, felekezeti fúzióival, vagy fontosabbnak tartott dokumentumokkal és ezekhez szükséges szervezetekkel. Az egyház egysége csak Krisztusban található meg, még akkor is, ha az egyházak a saját, róla szóló hitvallásukat különböző módon juttatják kifejezésre.

Luther, a kazánfűtő.

Madách Imre *Az ember tragédiája* című művéről a reformáció 500. évfordulóján¹

2017 őszén, amikor az ország a reformáció 500. évfordulóját ünnepli, ne menjünk el szó nélkül Madách és Luther kapcsolata mellett! 10 éve, amikor Sztregován jártam, a kastély mellett állt és működött az evangélikus templom. S ha ez megmaradt, feltételezhetjük, hogy a földesúr házi könyvtárában is lehettek ennek megfelelő olvasmányok. A család, mint az életrajzokból közismert, egészen a drámaköltő nagyapjáig lutheránus volt, köztük a régi magyar irodalomban számon tartott Madách Gáspár költő és azok az ősök, akik épp azért mentek tönkre anyagiilag, mert üldözött protestánsokra áldozták vagyonukat.² Mindez csak megemlíthető érdekesség lenne, ha *Az ember tragédiájában* nem szerepelne a reformátor, és nem volna a szövegben teológiájának valamiféle lenyomata.

Luther mint egyháztörténeti személyiség X. Leó pápával együtt említés tárgya az eszkimó színben. Lucifer beszél róluk, „a körülmények kényszerítő hatását festi az egyén kifejlődésére”:³ „Mi lesz [...] Luther, hogyha pápa lesz esetleg, / S Leó tanár egy német egyetemben; / Ki tudja, nem reformál-é emez, / S az sujtja átkát a dúló merészre!” A reformáció mint korszak nem kap önálló szint (holott bizonyára „előbbre vitte az embernemet”), és ezt Madách meg is indokolja protestáns kritikusi előtt. Tolnai Vilmos megfogalmazása szerint „meggyőzően kimutatja, miért nem *vehette* fel a reformációt úgy, mint a többi világeszmét, de azért igazságot szolgáltat neki a többi jelenet soraiba fűzve.”⁴

Valóban. A falanszterben Luther mint jellem, mint szereplő kiemelt jelentőségű: őbenne „a lelkiismereti, Cassiusban a politikai, Platónban a bölcsészeti, Michelangelóban a művészi szabadság nagy képviselői tiltakoznak [...] a zsarnokság ellen. Nincs a világirodalomban költemény, mely néhány sorban hatalmasabban s költőbben fejezte volna ki e gondolatot.”⁵

Hozzátehetjük, nemcsak e gondolatot, hanem mindent, saját szerteágazó, egyedülálló műveltségét és tapasztalati tudását is csodálatra méltóan tudja tömöríteni Madách. Így van ez a

1 Korábban megjelent az alábbi kötetben: Máté Zsuzsanna – Varga Emőke (szerk.): *XXV. Madách Szimpózium*. Szeged–Balassagyarmat, 2018, Madách Irodalmi Társaság, 48–62. Az eredeti szövegben a „keresztény” szó szerepelt, itt a „keresztén” változatot használjuk.

2 Kerényi Ferenc: *Madách Imre* (1823–1864). Pozsony, 2006, Kalligram; Szász Károly: Madách és a reformáció. *Protestáns Szemle*, 1925. 9. sz. 626.

3 Tolnai Vilmos: *Madách-filológia*. Balassagyarmat–Szeged, 2015, Madách Irodalmi Társaság, 90–91.

4 Tolnai: *Madách-filológia...* (2. jz.), 89–90. Madách levelének közlése: Szász: Madách és a reformáció... (1. jz.), 627–628.

5 Tolnai: *Madách-filológia...* (2. jz.), 90.

teológiával is. Nehezen tudom elképzelni, hogy éppen Luthertől ne olvasott volna semmit, aki egy saját szenvedélyétől, igazságszeretetétől megszállott kazánfűtővel azonosítja a teológust. Asszociációkban igen gazdag, inkább szimbolikus, mint allegorikus képpel festi le alakját: „S ki állna ellent a csábnak, midőn / Szikrázva, bögve a vadúlt elem, / A láng ezer nyelvével vesz körül, / Elérni kíván, hogy megsemmisítsen: / S ott állni bátran, szítani tovább, / Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon. – / Nem ismered te a tűznek varázsát, / Ki csak fazék alatt isméred azt.” Talán túlzóan romantikusnak tűnik mindez, de aki olvasott Luthert, és stílusát összehasonlítja – mondjuk – Kálvin azonos témájú vitairataival, nem csodálkozik ezen a megjelenítésen. Míg a genfi reformátor jogászi precizitással és alaposággal járja körül tárgyát, kristálytisza és egyértelmű fogalmakra törekedve, addig német elődje átvilágít, leleplez, telibe talál, és vaskos, drasztikus példázataival, eleven képeivel taglózza le az olvasót, teszi világossá a dolgok, fogalmak mibenlétét. A tűz képe nem idegen Luthertől, amikor pl. így ír: „Isten [...] csakis tisztán szeretetben és jótéteményben részesített minket, hiszen Krisztus igazságosságát és mindenét, amije volt, latba vetette és odaadta érettünk. Kiárasztotta ránk minden jóságát, melynek nagyságát fölmérni senki sem képes; még az angyalok sem tudják fölfogni és megérteni, mert *Isten a szeretet földtől az égig magasló, izzó kemencéje.*”⁶ (kiemelés – G. J.)

Luther gondolkodása drámai, kiélezett; középpontjában egy paradoxon áll: a kereszt, amely látszólag vereség, valójában győzelem. Az Isten nem akkor szeret, amikor segít, hanem akkor, amikor nem segít. Ahogy a kazánfűtő Luther számára a tűz paradox: egyszerre éltet és pusztít, egyszerre uralkodik és uralható. Nemcsak a szenvedély, a harcias kiállás, a kihívásnak való megfelelés, az erkölcsi erő, hanem a Szentlélek munkája is lehet.⁷

Luther rejtettebb, közvetettebb teológiai jelenléte sem zárható ki a *Tragédia* szövegében. Nem csak azért, mert a szerző sokat társalgott evangélikus és katolikus pap barátaival, vagy mert személyes rokonszenvet sejthetünk Luther szerepeltetése mögött. A mű emberképe és istenképe az, ami felveti a problémát, illetve az a mód, ahogy ezt a szerző megközelíti.

Ez a rendkívül telített szöveg legalább annyira teológiai, mint filozófiai. Nem tudok mit kezdeni az olyan értékelésekkel, hogy nagyobb költőnek tartják őt, mint gondolkodónak; hiszen lehet-e képzelné nagyobb gondolati teljesítményt, mint tudományt, történelmi tapasztalatot, személyes élményt, filozófiát és teológiát költészetté formálni és sűríteni? Madách esetében szerintem még ezen belül arról is szó van, hogy a létkérdések teológiai és filozófiai vetületét szintetizálja a költészetben. (Nem véletlen, hogy Bárdos József Kierkegaard-ral von párhuzamot, aki szintén egyszerre filozófus, teológus és szépíró.) S van-e egyetemesebb művészet, mint a létkérdésekkel való szembesülés és szembesítés?

6 Reuss András (szerk.): *Csak Krisztus légyen Mesterünk. Ötszáz idézet Luther Márton írásaiból a reformáció 500. évfordulójára.* 1517–2017. Budapest, 2017, Evangélikus Missziói Központ – Magyar Evangélikus Rádiómisszió, 2017, 58. /Élő víz füzetek, 9/

7 Volt, akit lírai versre ihletett a falanszter szín szereplője: Szilágyi Dezső: A nagy kazánfűtő. *Protestáns Szemle*, 1925. 7. sz. 474–475.

Lényegében a teológia minden ága, az egyháztörténet, a biblikus teológia, a dogmatika, az etika és a gyakorlati teológia fogalomköre jelen van a műben anélkül, hogy a laikus olvasó szakszavakba botlana. Egyedül a konstantinápolyi színben találkozunk ilyen fogalmakkal és nevekkel (homouszion, homoiuszion, Arius, Eusebius, Athanasius, Szent Jeromos, Szent János, 22. zsoltár, 35. zsoltár), de ez a helyszínből és a témából is következik. Hisz ebben a színben épp a keresztyénség és ezzel együtt a teológia alapproblémái állnak a középpontban. A mű egészében viszont egyszerű szavakba öntött dogmatikai alapkérdésekbe ütközünk: a bűn eredete (2. szín, Éva); a természet és a teremtő viszonya (3. szín, Lucifer); Jézus Krisztus istensége, ezen keresztül a szentháromságtan (bizánci szín); az Isten hatalma: teizmus, deizmus, dualizmus (1., 2. és 15. szín); a teremtés és a gondviselés; a gonosz vagy a sátán eredete (keretszínek); a megváltás (Bizánc); a szabad akarat kérdése (15. szín, Ádám); a halál/mulandóság problémája: az egyéné és a történelemé (2. és 15. szín); a szenvedés értelme (2. és 15. szín).

Lényegében minden dogmatika arról szól, amiről *Az ember tragédiája*.⁸ Véleményem szerint a Szentlélek léte és jelenléte is külön szót és vizsgáldást érdemelne. Ez azonban a szöveg nagyon mély és alapos elemzését igényli (pl. Párizs és Prága II.)

Az etikai problémákat felsorolni is nehéz lenne, különösen a szociáletikai vonatkozásokat. Az elnyomás, az egyén szabadsága és felelőssége, a politikai szabadságjogok stb. a történeti színekben nagy drámaisággal szegeződnek felénk. Ez az a terület, ahol a teológia és a filozófia találkozik, ezért erről most nem kívánok szólni.

Szóljunk inkább a biblikus teológiáról! A mű lényegében a Genézis könyve második és harmadik részének drámai megjelenítése, amit megszakít a földi történelemről szóló álom, amely kiélezetten veti fel az első három színben már csírájában meglévő problémákat. Lényeges, hogy a Biblia is fontosnak tartja a történelemmel, az eredettel, az identitással való foglalkozást, ami a *Tragédia* középponti eleme. De az is nagyon lényeges, hogy Jób könyvének sajátos hatása is érvényesül, hiszen egyedül onnan veheti a szerző az Isten és a sátán párbeszédét.⁹ (Ezért érdekes melléktéma Ádám és Jób szenvedésének összehasonlítása és annak teológiai tanulságai.)

Madách tehát drámaköltőként értelmez egy bibliai szakaszt, de vajon milyen teológia alapján? Egyetértek Bene Zoltánnal abban, hogy a szabad akarat szempontjából lényegében a keresztyén teológia ágostoni vonulatáról van szó.¹⁰ (Azzal viszont nem, amit a XVI. századi reformátorokról ír. De nem is ők a fontosak, hanem a gyökerek. Madách egyetemességének egyik lényeges adaléka, hogy az európai kultúra vallási alapjaira helyezi művét, hiszen Kálvin előtt Luther, közvetlenül Luther

8 Egyetlen példa a sok közül egy nagyközönségnek szóló, költői szépségekben is bővelkedő teológiai összefoglalás: Ware, Kallistos: *Az ortodox út*. Budapest, 2002, Paulus Hungarus – Kairosz.

9 Pollák Miksa: *Madách Imre és a Biblia*. Budapest – Balassagyarmat, 2010, Madách Irodalmi Társaság, 29.70–71.

10 Bene Zoltán: A szabad akarat ágostoni értelmezése és *Az ember tragédiája*. In Máté Zsuzsanna – Varga Emőke (szerk.): *XXIII. Madách Szimpózium*. Szeged–Balassagyarmat, 2016, Madách Irodalmi Társaság, 45–58.

előtt néhány késői skolasztikus,¹¹ régebben Ágoston, őelőtte pedig Pál apostol vallja ezt az üdvönt az római és a galata levélben. És ennél mélyebbre nem áthatott Madách,¹² mert Pál az evangélium első hirdetője. (Lényegében a mindenkori reformációnak is ez a feladata: a keresztyénség gyökereihez visszajutni.) Madách gondolatait érdemes összevetni a fent említett szerzők szövegeivel.

Vegyünk néhány példát, a keretszínekre koncentrálván. A szabad akarat kérdésére többszörös és nyomatékos választ ad a 15. szín második fele. Lényegében már ott megbukott az ember szabad akarata, amikor Ádám „porban” van, s elismeri, hogy mit sem ér magában. Túl vagyunk a keretszíneken, amelyekben egyébről sem volt szó, mint az ember állandó elbukásáról. S amint Ádám megszólítja az Urat, eljutott ő is oda, ahová Jób: a gyermeki hit elhagyása és a kételyek után az Isten kérdéséhez. Az ember önismeretre jutása után fordul oda teremtőjéhez, s bizonyosodik meg annak hatalmáról és szeretetéről. Ami pedig az ember szabadsága és felelőssége közötti

viszonyt illeti, azt nem lehet filozófiai úton megérteni, ahhoz a páli paradox teológia kell. Az angyalok karában sincs ellentmondás vagy módosítás. „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy felettünk

Madách gondolatait érdemes összevetni a fent említett szerzők szövegeivel.

/ Pajzsul áll Isten kegyelme.” Ez a „mégis” nem azt jelenti, hogy „egy kicsit azért” szabad az ember, hogy lehessen felelőssége. Az ember törvényeket kapott, hogy azokhoz tartsa magát („Hozsán’ az Úrnak, ki törvényt szabott”; 1. szín), ezért erkölcsi szinten kell is döntenie bűn és erény, jó és rossz között. De üdvösségét vagy – modernebbül szólva – léte értelmét és visszaigazolását nem ez dönti el, végzete fölött nem úr az ember. Az abszolút szuverén tényező az Isten. A pajzs, az isteni védelem több mint amit az ember erkölcsileg kiérdemel(ne). Az ember nem cselekedhet jót hit nélkül. Luther szavaival: „A jó vagy a rossz ház nem teszi az építőt jóvá vagy rosszá, hanem a jó vagy rossz építő épít rossz vagy jó házat. [...] Mivel tehát a cselekedetek semmit sem tesznek igazzá, és az embernek igaznak kell lennie, mielőtt jót cselekedhet, ezért nyilvánvaló, hogy egyedül a hit az, amely a személyt kizárólag Isten kegyelméből, Krisztus által, az ő igéjével méltóképpen és elegendőképpen megigazítja és üdvözíti, és ezért a keresztyén embernek egyetlen cselekedetre, egyetlen törvényre nincs szüksége az üdvösséghez, mivel hite által szabadon és önzetlenül

11 Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története*. Budapest, 2001, Harmat – Kálvin Kiadó. Ágoston megkülönbözteti a ható kegyelem, az együttműködő kegyelem és az állhatatosság kegyelme fogalmát (47–48). Az utóbbiban csak a kiválasztott hívők részesülnek, s ezt Kálvin viszi tovább, Luther viszont nem hajlandó filozófiai kategóriákkal dolgozni, marad a bibliai igék magyarázatánál. Luthert közvetlenül Ockham, Bradwardine, Wycliff és Biel vitája előzi meg, szintén filozófiai fogalmakat is mozgósítva, s ebben már megkezdődik a teológia és filozófia elkülönülése.

12 Kapi Béla is kiemeli, hogy a vallás az alapja a műnek: Az „Ember tragédiájá”-nak világnézete. *Protestáns Szemle*, 1903. 1–2. sz. 107. A tanulmányt Földesdy Gabriella fedezte fel a ma embere számára. Földesdy Gabriella: A Tragédia világnézete. Kapi Béla evangélikus püspöki titkár 1903-ban írt tanulmánya. In Máté–Varga (szerk.): *XXIII. Madách Szimpózium...* (9. jz.), 61–67.

tesz mindent, amit tesz, *semmiféle előnyt vagy üdvösséget nem igényelve*, hanem – mivel már elegendő java és üdvössége *van Isten kegyelméből hite által* – egyedül Isten tetszésére.” (*Kiemelés – G. J.*)¹³

Az evangélikus dogmatika szerint ez nem determináció, ahogy filozófusok vagy egyes teológusok szeretik nevezni, hanem kegyelmi predestináció.¹⁴

Kálvin is didaktikusan fogalmaz: „Mert az az állítás, hogy az embereknek semmi gondjuk nem lesz többé az életük helyes irányítására, ha nem lebeg szemük előtt a jutalom reménysége, mindenestől fogva tévedés. [...] Az Isten *ingyen* tiszteletet, ingyen szeretetet kíván [...] az olyanok tiszteletét kedveli csak, mondom, akik akkor sem szűnnek meg Őt tisztelni, ha jutalomban való részesülésre semmilyen reménységük sem nyílik.” (*Kiemelés – G. J.*)¹⁵

Ez a dogmatika az alapja tehát annak a *haszon nélküli* erkölcstannak, ami a mű zárlatában olyan hangsúlyos, s amiről Striker Sándor megállapította, hogy a kanti etika színtiszta megnyilvánulása.¹⁶ A teológiával foglalkozók számára pedig evidencia, hogy ez a világi etika német evangélikus gyökerű.¹⁷ Madáchnál így szól: „Ha tudnád, a földön mulékonyan / Pihen csak lelked, s túl örök idő vár: / Erény nem volna itt szenvedni többé.” „[...] ne azt tekintse célul, / Önbecsét csak, ki nagyot tesz, / Szégyenelve tenni másképp [...]”¹⁸

De ez az abszolút érdek nélküli etika már a történeti színekben is megvalósult egyszer! „Nem gondolok nevemmel, légyen átkos, / Csak a haza legyen nagy és szabad.” (9. szín); „Bakó, ügyes légy – órjást vesztesz el.” „Vak, aki Isten szikráját (istenszikráját) nem érti, / Ha vérrel és sárral volt is befelve.” (10. szín) Ezért is az a véleményem, hogy a történeti színekben, tehát itt, Párizsban az *egyén* megtalálta az élet célját, és a további színek már azt vizsgálják, hogy ennek az önzetlen áldozatnak van-e értelme a történelemben. Ádám számára így vetődik fel az üdvösség kérdése. Mi értelme a fausti megoldásnak, ha a történelem nem értéképülés?

Nem hangsúlytalan a keretszínekben Isten dicsőítése sem. Az angyalok utolsó szavai a következők: „Ámde útag felségében / Ne vakítson el a képzet, / Hogy amit téssz, azt az Isten / Dicsőségére te végzed, / És ő éppen rád szorúlna / Mint végzése eszközére: / Sőt, te nyertél tőle dísz, ha /

13 Luther Márton: *Értekezés a keresztyén ember szabadságáról*. In Reuss (szerk.): *Csak Krisztus légyen Mesterünk...* (5. jz.), 89.

14 Nagy Gyula tanulmánya összefoglalja a kettős predestináció, a szinergizmus és a kegyelmi predestináció fogalmát: A kegyelmi predestináció. *Lelkipásztor*, 1961. 9. sz. 530–542.

15 Victor J. ford. *Kálvin János Institútiója* 1536. Budapest, 1936, A Magyar Református Egyház kiadása, 59.

16 Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével*. Budapest, 1996. A szerző kiadása, 118–119.

17 Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika*. Budapest, 2011, Luther Kiadó, 69.148. Kant és Luther kategóriái azonban sok tekintetben különböznek, vö. pl.: 73.

18 Jutalom helyett maga az együttműködés a kitévés Kapi Béla szerint is: *Az „Ember tragédiájá”-nak világnéze...* (11. jz.), 103.

Engedi, hogy tégy helyette.” Ezek a sorok azért idézik elsősorban Kálvint, mert a *Soli Deo gloria* eszme olyan sarkalatos, visszatérő gondolat nála, hogy kiindulás és végpont minden kérdésben. Az *Institutio* egy helyén így fogalmaz: „Hogy jó cselekedetek vannak, azt nem tagadjuk, csak azt állítjuk, hogy amennyiben vannak, Istentől vannak és ezért az Ő javára írandók, – amiként Pál is az Isten Lelke gyümölcének nevezi az ilyen cselekedeteket (Gal 5,22), hogy aki dicsekszik, az Úrban dicsekedjék. A jó cselekedetek dicsőségét Isten és ember között megosztani sem engedjük, amint amazok teszik, hanem az egészet hiánytalanul és csorbítatlanul Istennek tartjuk fenn. Az embernek csak annyi szerepet juttatunk a jó cselekedetben, hogy ő azokat, holott jók volnának, a maga tisztátalanságával megfertőzi és beszennyezi. Mert az emberből, ha még oly tökéletes is, semmi sem származik, amihez valami szenny ne tapadna.” (Kiemelés – G. J.)¹⁹

Luther egyik legjelentősebb munkája, *A szolgálai akarat* szövegéből számtalan idézetet kiemelhetnék (és érdemes is lenne), amely az abszolút mindenható Isten és a nem szabad, mert a bűnös ember együtt munkálkodásáról és az ember felelőségéről szól. Egy ilyen példa: „Hiszen ha Isten mindent kormányoz, és mindenekben Ő munkálkodik, akkor szükségszerűen a Sátánban és az istentelenben is munkálkodnia kell! Mégpedig úgy hat bennük, amilyennek találja őket! Ez azt jelenti, hogy mivel elfordultak Istentől, és gonoszak, Isten ezen munkája következtében mindezt tovább folytatják, így hát nem is tehetnek mást, csak hamisat és gonoszt! Úgy van ez, mint amikor egy lovasnak olyan lovat kell megülnie, amelynek három vagy két lába egészséges. [...] Tehát az egészségesekkel jól, a sántákkal rosszul fog lovagolni. Nem tehet mást, amíg a ló lába meg nem gyógyul. [...] Bár Isten engedi a gonoszt, amikor a Gonoszban és a Gonosz által cselekszik, de mégsem cselekszik gonoszul, noha a gonoszt a Gonosz által végezteti el. Mivel Ő maga jó, nem cselekedhet gonoszt, de igénybe veszi és használja őket, mint rossz szerszámot, s hatalmának ereje és hatásának érvénye alól nem vonhatják ki magukat. [...] Isten nem adhatja fel mindenhatóságát a Gonosz elszakadása miatt, a Gonosz viszont képtelen bukott helyzetén változtatni. [...] Mindaddig tévelyeg, amíg Isten Szentlelke által a helyes útra nem tereli.”²⁰

Luther antropológiája is sötét: „[...] az ember szívének minden szándéka és gondolata szüntelenül csak gonosz” (1Móz 6,5). Madáchnál a történelmi Ádám az ember jó oldala, a szenny a tömeghez és a korhoz kötődik, és nem mondhatjuk, hogy mindez csak a luciferi szemüvegnek köszönhető. Lucifer a kétségbeesést sugallja, az evangéliumot takarja el, ami majd a 15. színben kerül napvilágra. A jó és a rossz feszültsége magában az emberben van, akár Pál apostol felkiáltását nézzük („Azt a törvényt találom tehát magamban, hogy – miközben a jót akarom tenni – csak a rosszat tudom cselekedni. Mert gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint, de tagjaimban egy másik törvényt látok, amely harcol az értelmem törvénye ellen, és foglyul ejt a bűn tagjaimban lévő törvényével. Én nyomorult ember! Ki szabadít meg ebből a halálra ítélt testből?”

19 Victor J. ford. *Kálvin János Institutioja...* 1536. (14. jz.), 57.

20 Jakabné Csizmadia E. – Weltler Ö. – Weltler S. ford. Luther Márton: *A szolgálai akarat*. 2. jav. kiad. Budapest, 2006, Magyarországi Luther Szövetség, 153. /Magyar Luther Könyvek, 11./

Róm 7,21–24), akár Kálvin dialektikus rendszerét, ahol a világi és a lelki birodalom elkülönítendő, de egymást feltételező; s Luther is két birodalom szempontjából beszél az ember lehetőségeiről.²¹

Kálvinnál a dicsőség az utolsó szó, Luthernél a kereszté. Madách Istene sem ígéri a szenvedés eltörlését. Maga a küzdelem szó hordozza a szenvedés vállalását. Ígéri viszont az isteni vezetést, a „szózat”, az „égi szó” követésének lehetőségét, amely zeng Ádám felé. Az ígélet kulcsfogalom a nagy reformátorok teológiájában, s nem véletlen, hogy az Úr szava rejtetten a történeti színekben is fel-felbukkan. A négy solus, amit a fenti Luther-idézetben láttunk, érdekes módon a *Tragédia* zárlatában is megjelenik:

Solus Christus: „[...] majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltöri, / Testvériséget hozván a világra.”

Sola gratia: „kegyembe veszek”; „pajzsul áll Isten kegyelme”

Sola scriptura: „egy szózat zeng feléd”; „ez égi szó”²²

Sola fide: „csak azt kövesd”; „bízva bízzál”

A lutheri gondolkodás lényege tehát egy fajta következetesség, amit akár sarkosnak, szélsőségesnek, egyoldalúnak, túlhajtottnak is tekinthetünk. Szenvedélyes meggyőződés. Végletes, de nincs benne véglegesség. Madáchnál is így van. Amiről azt hitte Ádám, hogy „nyugalom”, az Istennel való közösség, az éppen nem nyugalom, hanem dinamizmus.

Az Isten ingyen ad üdvöt és létértelmet, a hívő ember ingyen szolgál. Az Isten kegyelemből, a hívő ember meg azért, mert nem tud mást. Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal. Luther Kálvinnal szemben nem beszél folyamatos hitbeli előre haladásról és megszentelődésről. Vallja, hogy naponkénti megtérésre van szükségünk, amit a mindenható, szabad, szuverén Isten Lelke munkál bennünk. Lehet-e jobban kifejezni az Istenre való hagyatkozást? Kálvin rendszeres teológiát alkot: 1559-re megírja a protestáns teológia rendszerét; míg Luther mindig megmarad biblikus teológusnak, az ige teológusának. A keresztnek nincs *teológiája*, de Luther a kereszt *teológusa*, aki mindent a kereszten keresztül szemlél. És ez olyan felfogás, amely vállalni tudja Madách művének emberképét és istenképét. *Van* tehát olyan teológiai szemlélet, amely idegenkedés, elégedetlenkedés és hiányérzet nélkül mellé áll ennek a teológiailag is átgondolt irodalmi műnek.

Viszont napjaink „Dönts Krisztus mellett!”-féle kegyességétől és a mindenféle hurráoptimista sikervallásoktól semmi sem áll távolabb, mint a Madáchéhoz hasonló komoly, vívódó költemény. Hiszen Ádám utolsó szava még a teodíceaé:²³ „Csak az a vég, csak azt tudnám feledni!” Haljon meg Danton az eszkimóért? Ahogy a nemzet teodícea, 1848–49 is feldolgozhatatlan kihívás

21 Birkás Antal: *Reformáció, államhatalom, politika ...* (16. jz.), 44–48.99–105.100.113.

22 Nem látok rá semmi okot, hogy – mint Kapi Béla – feltételezzem, hogy az arisztotelészi jobbik részünk lenne jelen ebben a „szózat”-ban. (Az „*Ember tragédiája*”-nak világnézete... [11. jz.], 101.) A keretszínekben Isten beszél, az ember közvetlen kapcsolatban van az Istennel, a történeti színekben pedig közvetetten, de ad jeleket az ember számára.

23 Pollák Miksa teodíceáról az egész 15. szín elemzésekor beszél: *Madách Imre és a Biblia...* (8. jz.), 79. Kármán Mór és Ravasz László szerint az egész mű teodícea. Zsigmond Ferenc: Százados énekek. Két beszéd. (Madách „pesszimizmusa”. – Jókai lelke). Budapest, 1925, Studium, = *Protestáns Szemle*, 1925. 5. sz. 330.

az emberi lélek számára. Ez a nagy miért, amit emberfia soha meg nem érthet. Honnan vegye az ember a bizalmat az Isten iránt, amikor esze és tapasztalata tiltakozik? Úgy tűnik, az önfeláldozásnál sokkal nehezebb az önmegtagadás... A hit és értelem különböző hozzáállásáról így ír Luther: „Az *értelem* mindezt csak akkor foghatná fel, ha Istenről ezt mondhatnánk: ő senkit sem keményít meg, senkit sem kárhoztat el, hanem mindenkin megkönyörül, mindenkit üdvözít. [...] Ezért olyan nagyon indulatos az emberi bölcsesség, s ezért mentegeti a jó és igazságos Istent. A hit és a Lélek azonban nem így beszél! *Bíz*ik Isten jóságában, még ha valamennyi teremtményét elkárhoztatná is! És mi haszna is van annak, ha ilyen gondolatokkal kínozzuk magunkat, melyekkel a megkeményítés vétkét a szabad akaratra hátrítjuk? Tegyen bár a szabad akarat minden erejével amit csak akar, egyetlen példával sem igazolhatja, hogy a megkeményedés elkerülhető, hacsak Isten nem adja nekünk a Szentlelkét, vagy ha nem tudja bebizonyítani, hogy saját erejéből irgalmat nyerhet.”²⁴ (*Kiemelés – G. J.*)

A bizakodás, a remény, a bizalom, aminek tehát nem az ember a forrása, benne van Madách művében, sőt még az esetben is benne lenne, ha véletlenül Madách és Arany úgy döntöttek volna,²⁵ hogy az utolsó sor elmarad. Ugyanis a Biblia ősevangéliumával úgy bánt Madách, hogy evangéliumot alkotott belőle.

Az 1Móz 3, 14–19 így szól: „Akkor ezt mondta az Úristen a kígyónak: Mivel ezt tetted, átkozott légy minden állat és minden mezei vad közt: hasadon jársz, és port egyél egész életedben! *Ellenségeskedést támasztok közted és az asszony közt, a te utódod és az ő utódja közt: ő a fejedet tapossa, te meg a sarkát mardosod.* Az asszonymak ezt mondta: Igen megnövelem terheséged fájaldalmát, fájdalommal szülsz gyermeket, mégis vágyakozol férjed után, ő pedig uralkodni fog rajtad. Az embernek pedig ezt mondta: Mivel hallgattál feleséged szavára, és ettől arról a fáról, amelyről azt parancsoltam, hogy ne egyél, legyen a föld átkozott miatta, fáradsággal élj belőle egész életedben! Tövis és bogáncsot hajt neked, és a mező növényét eszed. Arcod verejtékével eszed a kenyeret, míg visszatérsz a földbe, mert abból vétettél. Bizony por vagy, és vissza fogsz térti a porba!”

Hogyan magyarázza Madách az írást, mit tesz az Úr szavaival, amelyek a paradicsomból való kiűzetés *előtt* hangzottak el? Hogyan válaszol fel a művészet eszközeivel egy koncepciót, ami szintén nem teológiai rendszer, de egy minden elemében egybevágó, következetes vízió?²⁶

Sorrend a Bibliában	Sorrend a drámában
– bűneset	– átok Luciferre (1. szín)
– átok a kígyóra és az ősevangélium	– bűneset (2. szín)

24 Jakabné Csizmadia E. – Weltler Ö. – Weltler S. ford. Luther: *A szolgálai akarat...* (19. jz.), 151.

25 Tolnai: *Madách-filológia...* (2. jz.), 18.

26 Bárdos József az első szín elemzésével meggyőzően bemutatta, hogy Madách, az ige teológusa, hogyan jeleníti meg a teremtés és a fenntartás munkáját, amelyben a megváltás is benne rejlik: *Végeetlen a tér, mely munkára hív.* Szeged–Balassagyarmat, 2016, Madách Irodalmi Társaság, 67.

– átok az asszonyra	– eltiltás a másik fától (2. szín)
– átok az emberre	– Ádám elhagyatottsága és távozása (2–3. szín)
– eltiltás az élet fájától	– álom (a ki nem mondott átok beteljesedése, az ember szenvedése)
– kiűzetés a Paradicsomból	
Keményen a törvény érvényesül.	A 15. szín második fele
	– ígéret a szabadítóról/Krisztus/ősevangélium
	– ígéret: kegyembe veszek újra/kegyelem
	– ígéret a férfinak és a nőnek/ige
	– ígéret Lucifernek
	– felszólítás (elhívás?)/hit
	Az evangéliumra kerül a hangsúly.

Először is Lucifer már akkor megkapja az átkot, az angyalok karától tolmácsolva, amikor az első színben kialakítja a lehetőséget az emberen végzett kísérlethez. Módja is van erre emlékezni, mikor a 15. színben görnyedezik. A neki szóló intelem azonban úgy folytatódik a záró színben, hogy abban a kegyelem is megnyilvánul – még Lucifer iránt is, hiszen még ő is abban a kitüntetésben részesül, hogy az Úr terveit közvetetten segíti megvalósítani. A mennyből kiűzetik, de a földön kötelezve van az együtt munkálkodásra. A „sarkát mardosod” kifejezés gyakorító ige, és összhangban van azzal az ígérettel, hogy „bukjál szüntelen”.

Ádám és Éva fejére olvassák a Paradicsomban (2. szín vége), hogy az Úr elhagyja őket; lássa az ember, mit ér magában. A kettőjükre vonatkozó, de szövegszerűen az Úr által ki nem mondott átok²⁷ következményei, a férfi és nő kapcsolatának diszharmóniája, a szenvedés, a pusztulás és a hiábavalóság az álomban, a történeti színekben következik be. A 15. színben, amikor Ádám visszafordul az Úrhoz, újra megjelenik az apai gondoskodás (lásd 1Móz 3,21). Itt a férfi számára a „végetlen tér” ígérete hangzik, illetve a „nagyság és erény”, tehát a munkának éppen nem a gyötrelmes, hanem a felemelő és értelmes oldala. A nő számára éppen nem az elnyomást helyezi kilátásba a Teremtő, hanem a férfi *mellett* állást, sőt még ő lesz a férfi lelki segítője. Nem hogy elmarasztalná a férfit, hogy hallgatott a felesége szavára, hanem éppen inti, hogy hallgasson rá! Íme, az eredeti bibliai szövegben lévő alaphang itt átváltozik, a törvény helyett az evangélium hangja szól. Luther azt írja A szolgálai akaratban, hogy „Isten [...] kegyetlennek tűnik akkor, amikor szelídségével elhordoz.”²⁸ Az ígéret szerint nem lesz magányos harcos az ember. Az Úr által ígért jövő, az ígéret²⁹ azonban láthatatlan... Csak a hit képes elfogadni. A hitnek

27 Bárdos: *Végetlen a tér...* (25. jz.), 157.

28 Jakabné Csizmadia E. – Weltler Ö. – Weltler S. ford. Luther: *A szolgálai akarat...* (19. jz.), 147.

29 Nagy László: Madách Imre *Az ember tragédiája c. színművének theologiai vizsgálata*. <http://vmek.oszk.hu/01300/01376/01376.htm#12> (letöltve: 2018. szeptember. 5.).

pedig akadály a Lucifer képviselte hideg ész, a számítás, a már megszerzett tudás.³⁰ (Ahogy az erkölcsnek is akadály a számítás.) Bezzeg a luciferi álom milyen valóságosnak tartható...! Ezért marad dráma a mű, egészen a befejezésig. De nem marad mindvégig tragédia. Az csak a témája, nem a műfaja.

Mert mi történik az 1Móz 3,15 verssel, ami a keresztyén hagyomány szerint az ősevangélium nevet viseli? Az asszony magvának³¹ ígérete a 15. színnek a második felébe kerül, a kiűzetés, helyesebben az embernek az Istentől való elfordulása és a Paradicsomból való kivonulása³² után, mégpedig Éva szájába, és Lucifer ellenlábasaként. „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörül, / Testvériséget hozván a világra.” A Megváltó ígérete itt jövő időben hangzik el, kiszakadunk a horizontális történelmi időből. Óhatatlanul felmerül a gyanú az olvasóban: testvériség a világra? Milyen világra, milyen dimenzióban? Ez a vertikális az üdvtörténeti sík? Tudatunkban nagy feszültség támad a lineáris történelmi tudás és a hit világához tartozó képzet (Isten országa) között. Időtlenné válik a teremtés, a gondviselés, a megváltás. Nem menekülhetünk se múltba, se jelenbe, se jövőbe, marad az elképzelhetetlen és a le nem írt, mert leírhatatlan; s kénytelenek vagyunk megadni magunkat, mert mi még hitre sem vagyunk képesek. „Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok; / Nélküled, ellened hiába vívok: / Emelj vagy sújts, kitérom keblemet.”; „Gyanítom én, is, és fogom követni, / Csak az a vég! – Csak azt tudnám feledni!”; „»Hiszek, segíts a hitelenségemen!«” (Mk 9,24)

Mi tehát az ember *tragédiája*? A bűn, ahogy általában a teológus elemzők állítják?³³ A bűnre van az Istennek válasza: az ősevangélium és az evangélium. A tragédia az, hogy az Isten válaszára nincs az embernek válasza, mert annyi ereje sincs, hogy elfogadja az Isten választát, tehát hinni tudjon. De ez mégsem tragédia, hiszen a hit mint lehetőség az Isten kegyelméből adva van. A hit az ugrás a sötétbe, amit Ábrahám saját emberi erejéből soha nem tudott volna elérni.³⁴ Ahogy az Ószövetségben Jób könyve már meghaladja az ún. megfizetésetikát, az Isten és ember szövetségét a törvényben, s a végletekig viszi, hogy még a legjobb ember sem elég jó a saját üdvösségéhez, úgy áll tehetetlenül Madách Ádámja a mű végén.

Az ember nem választ kapott, hanem megváltásra vár. Ez a leborulás a kereszttel. A kereszttel ott van minden emberi nyomorúságban és elhagyatottságban. Az én szenvedésem nem kiegészítője a Krisztus kereszttjének, hanem maga a Krisztus kereszttje. Fel kell venni. Nem lehet leszállni róla. A kétely kereszttjéről sem. Mert a történelem mibenléte eldöntetlen és eldönthetetlen.

30 Bárdos: *Végeetlen a tér...* (25. jz.), 71–75.

31 Ravasz László úgy fogalmaz, hogy az anyává lett Évában „a majdan eljövendő Messiás ősanja is ott van”. Idézi: Zsigmond: *Százados énekek...* (22. jz.), 330.

32 Bárdos József kiemeli, hogy Madáchnál nem történik meg a kiűzetés a Paradicsomból, maga Ádám vonul el: *Végeetlen a tér...* (25. jz.), 157.

33 Kapi: Az „*Ember tragédiája*”-nak világnézete... (11. jz.) 32.

34 Kierkegaard, Sören: *Félelem és reszketés*. Budapest, 1986, Európa, 52.66.82–83.90; *A szorongás fogalma*. Budapest, 1993, Göncöl Kiadó, 197.

Egy amerikai teológus szemével. Gondolatok Helmut David Baer *Kompromisszum vagy kollaboráció? A magyar evangélikus egyház stratégiái a kommunista berendezkedés idején* című könyvének olvasásakor³⁵

Minden magyar embernek megtisztelő, ha más nép gyermeke érdeklődik irántunk, hiszen mi kis nép vagyunk a világ valamennyi népe között. Ugyanígy érez egyházunk minden tagja is. Megtisztelő, hogy valaki, aki nem egyházunk tagja, teljesen más történelmi, gazdasági környezetben nőtt fel, és él ma is, más az anyanyelve, több évet tölt országunkban, megtanulja nyelvünket, hogy megismerje egyházunk történetének közelmúltját, megpróbálja megérteni az okokat és az összefüggéseket, és saját világnyelvén, angolul tárja az olvasók elé. Helmut David Baer a texasi evangélikus egyetem teológia- és filozófiaprofesszora ez a személy, s tanulmánya már magyar nyelven is elérhető mindannyiunk számára.

Baer nem egyháztörténeti szempontból dolgozza fel közelmúltunk történetét, bár közli az eseményeket is. Az események bemutatása azonban abból a célból történik, hogy megvizsgálja az egyház egyes személyeinek viszonyulását a kommunista rendszerhez, megvizsgálja teológiai szempontjaikat, melyek meghatározták magatartásukat, és azokat etikai szempontból értékeli. Ő maga így fogalmaz: „A Magyarországi Evangélikus Egyházban megfogalmazott olyan teológiai érvelések érdekelnek, amelyek a kommunista diktatúrára válaszként születtek meg.” (7)

Ennek megfelelően négy ideáltípust állapít meg a magatartási formák között, melyeket az alábbi nevekkal illet: a kompromisszum, a kollaboráció, a hitvalló és a diakónia típusa. A könyvben ebben a sorrendben is mutatja be az adott típusok képviselőit. Minden típus bemutatása előtt pedig közli azokat az egyháztörténeti eseményeket, melyek során létrejöttek az általa vizsgált ideáltípusok. Így a kompromisszumos típust Túróczy Zoltán püspök és Veöreös Imre lelkész nevével fémjelzi, és az 1948-as események kapcsán foglalkozik vele, a kollaboráns típust Dezséry László, Vető Lajos püspökök, Reök Iván egyetemes és Darvas József bányai kerületi felügyelő tevékenységén keresztül az 1948–56 közötti időszak után mutatja be. Ezután, az 1956–58-as eseményekhez kapcsolódva foglalkozik a szerző a hitvalló típus értékelésével Ordass Lajos püspök személyén és helytállásán keresztül. Hogy Ordass hitvalló magatartásának bemutatására csak itt kerül sor, megzavarja a kronológiai sorrendhez szokott gondolkodásun-

négy ideáltípust állapít meg a magatartási formák között

35 Baer, Helmut David: *Kompromisszum vagy kollaboráció? A magyar evangélikus egyház stratégiái a kommunista berendezkedés idején*. Budapest, 2018, Kairosz, 240 o.

kat, de végső soron érthető: Ordass magatartásának bemutatása teljesebb az 1956–58 közötti események leírása után, mintha csak az 1948-as események alapján lett volna értékelve. Végül a diakónia típusának képviselőjét, Káldy Zoltánt mutatja be az 1958–1990 közötti időszak ismertetése után.

A kompromisszumos és a kollaboráns típust már bizonyos időtávolságból értékelheti, ráadásul az 1956-os forradalom és szabadságharc után, mely ugyan elbukott, de a szocializmusnak más irányát szabta meg, melyben már nem a nyílt erőszak és brutalitás uralkodott, hanem a lelket más eszközökkel támadó és összetörő „lágyabb” diktatúra. E két típus értékelése ezért rendkívüli segítséget ad egyházunk népének s a teológiai tisztázódásnak.

A kompromisszumos típusnál kiemeli, hogy Túróczy a pietista, ébredési kegyesség képviselője volt, aki emiatt a kommunista diktatúrára úgy tekint, mint történelmi léptékű változásra, „amely új lehetőségeket nyit az egyház számára” (49). Vége a népegyházi kereteknek, melyben könnyű keresztyénnek lenni, hiszen mindenki beleszületett, és eljött a tudatos, elkötelezett, döntésre épülő keresztyénység kora, mely sokkal inkább megtermi a valóban keresztyének közösségét. Ezért Túróczynak az iskolák elvétele nem jelent mást, mint a népegyházi keret felbomlását.

Baer a Túróczy-vonalat az „ahogy lehet” magatartásnak nevezi, s valóban, ez az irány bár nyíltan nem áll szembe a diktatúrával, keresi a lehetőséget arra, hogy elvégezhesse egyházként a küldetését. Ez a vonal teológiai alapokra épül, de nem húz határt, hogy meddig megy el ahhoz, hogy a teológia és az egyház küldetése ne sérüljön. Baer így írja: „A Túróczy-csoport által hirdetett kompromisszum szélei igen rojtosak voltak.” (49)

Így aztán a kompromisszumos magatartás szélsőséges formája vette át a vezetést az egyházban: a kollaboránsok csoportja. Ők is az „ahogy lehet” mentén cselekedtek, de „a párt egyfajta propagandaosztályaként” (75) működtek, mert szerintük ez az egyetlen lehetséges módja az egyház életének a diktatúrában. „Már nem az egyház népe irányában voltak elszámoltathatók, akik fölött uralkodtak, hanem a politikai hatalom felé, amely pozícióba helyezte őket.” (74–75)

Súlyos tévhitések is születtek kollaborációjuk nyomán: azt hirdették, hogy Isten megítélte a Horthy-korszakot és benne az egyházat, de újat kezdett a szocializmusban velük, ezért keresztyén kötelességük a rendszer támogatása, és a vele való együttműködés. Baer így mondja: „a magyar keresztyéneknek kötelessége volt hinni a szocializmusban mint Isten gondviselő akaratának megjelenésében, egyfajta vallási igazságként gondolkodni róla” (95).

Bár ismert esemény egyháztörténetünkben, mégis megrendítő és elborzasztó, amikor újra

megrendítő és elborzasztó, amikor újra
olvassuk Reök Iván hamis igeértését

olvassuk Reök Iván hamis igeértését Ordass püspöki tisztétől való megfosztása alkalmával. A bíróságnak, ami kimondja az ítéletet, 13 taggal kellett volna ítékeznie. De csak 12-en voltak jelen. Akkor Reök azt mondja: „13-an voltunk

jelen [...], mert ahol ketten vagy hárman egybegyülekeznek az én nevemben, ott vagyok én is. Krisztus is köztünk volt.” (71) Hogyan is volna lehetséges, hogy Krisztus egy gonosz, a bírókat

is megfélemlítő helyzetben, együttműködjön a gonoszszággal? Ő, aki minden szenvedővel együtt szenved, lehajol a legkisebbekhez, és erősíti, vigasztalja a megalázottat.

A kompromisszumos és kollaboráns típus bemutatása után foglalkozik Baer az 1956–58-as eseményekkel és benne a hitvalló típus központi személyével, Ordass Lajossal.

Ordass Lajos magatartása, börtönt és félreállítását is vállaló, hitvalló magatartása az amerikai evangélikusok előtt is ismert. Minnesota állam Willmar nevű városában a Vinje nevű modern evangélikus templomban a bibliai és egyháztörténeti vértanúk sorában szerepel Ordass. A Lutheránus Világszövetség minneapolis-i gyűlését kezdő igehirdetését sok ezren hallgatták. Minden bizonnyal elmondható, hogy Ordass Lajos nem csupán a magyarországi, hanem a világegyház történetének kiemelkedő alakja. Helytállása azért, hogy az egyház végezhesse Krisztustól kapott küldetését, s ha ez nem lehetséges, akkor vállalja a mártírsorsot, minden keresztyén elé példaként állítandó.

Baer bemutatja, hogy Ordass magatartásának oka 1956–57-ben az a teológiai meggyőződés volt, hogy „az egyház feladata az Ige szolgálata [...], amit mindig is végzett, különböző időkben különböző keretekben. Így tehát az egyház elfogadta a létező politikai hatalmat mint Istentől rendeltet, és az állam iránti engedelmességében jó állampolgárokat törekedett nevelni.” (111–112) De amikor lehetetlenné vált az Ige szolgálatát püspöki megbízatással szabadon végezni, akkor „Ordass úgy érvelt, hogy a püspököknek olyan kötelezettségei vannak a hivatala iránt, amelyekről nem mondhat le a személyes biztonsága érdekében. [...] Ordass hitte, hogy a sorsa Isten kezében nyugszik. [...] Ordass nem látta Isten tervét az események sorában, de hitte – vagy bízott benne –, hogy ami történik, annak értelme van.” (132) „Az üldöztetések mostani idején, mondja Ordass, a keresztyéneknek kompromisszum nélkül kell védelmezni hitüket. Ez még inkább igaz azokra a keresztyénekre, akik az egyház pásztori tisztségeit viselik. A keresztyén meggyőződés ára a bebörtönzés vagy halál lehet, olyan szenvedések, amelyeket a hívő nem érthet. De a keresztyén tudja, hogy Isten irányítja a történelmet, és ezt tudva, ha nem is látva, Isten rejtett kezébe helyezi sorsát. Ez az alapvető hit és az ehhez tartozó meggyőződés határozta meg Ordass püspök összes nyilvános tettét.” (133)

Ezért van helye Ordassnak a vértanúk sorában, és ezért kellene egyházunknak ma is az ő teológiáját, egyházszeretetét, egyháza iránti elkötelezettségét tanulni, példaként maga elé állítani és követni. Hogy miért nem történt így? Elgondolkodásra méltó kérdés. Baer hangsúlyozza, hogy Ordass maga nem akart hitvalló egyházat szervezni, vagyis az élére állni egy ellenálló, szenvedést is vállaló mozgalomnak, mint amihez hasonló a II. világháborúban a norvég egyházban volt. De vajon miért nem? Nem lehet, hogy azért, mert látta, mennyire megosztott az egyház népe, s nem látta realitását ennek? Vagy nem lehet, hogy a szenvedés útjára tulaj-

hitvalló magatartása az amerikai evangélikusok előtt is ismert.

nem csupán a magyarországi, hanem a világegyház történetének kiemelkedő alakja.

donképpen mindenki csak saját magát állíthatja? Embertársának sorsát senki nem taszíthatja szenvedésbe? Jó lenne ezekről a kérdésekről (is) egyszer mélyreható és őszinte beszélgetést, vitát tartani. Azt azonban, hogy mit veszített egyházunk azzal, hogy nem állt fel a hitvalló egyház, még felmérni sem tudjuk...

Miután az állam félreállította Ordasst, szépen sorban, néhány kivételtől eltekintve, mindenki beállt a negyedik magatartási típusba vagyis Káldy püspök diktatúrává formálódó vezetése alá.

Ahogy az 1956-os események miatt Kádár Jánosnak másfajta vezetési módot kellett találnia, hogy uralkodhasson Magyarországon, úgy Káldynak is új formát kellett találnia az egyház ve-

Jó lenne ezekről a kérdésekről (is) egyszer mélyreható és őszinte beszélgetést, vitát tartani.

tésére. Az új kormányzás lényege az volt, hogy a nyers agresszivitást mellőzik, és a társadalom tagjainak tett engedmények, „összekacsintások” által a magyar népet cinkossá teszik. Nem lehet vitatni a szocializmust és a párt jogát a

hatalomra, de lehet lopni a gyárból a közös vagyont, nem lehet külföldi pénze a lakosságnak, de mindenki feketén megvásárolhatja azt. Még humor tárgya is lehet a diktatúra, de csak elvtárs humoristák száján. Így „kiengedi a gőzt” a magyar nép, s minden maradhat a végtelenségig ugyanúgy. Persze mindez végtelenül demoralizáló hatást gyakorolt.

Káldy az új formát, melyet kötelezően előírt a lelkeszi karnak, a diakónia teológiája kifejezésben találta meg. Ennek szellemében kellett prédikálni és tanítani, teológiai munkát végezni, felkészülni a lelkeszi szolgálatra. Hogy mennyiben volt önálló ötlet Káldytól ez a teológia vagy éppen csak adaptálta a reformátusok szolgálattelégiáját? Fontos kérdés, hiszen lényegében a kettő megegyezett. S az is biztos, hogy a párt e két egyházat együtt kezelte, egy sorsra rendelte. BaerneK abban mindenképpen igaza van, hogy „a diakónia mint ideáltipikus válasz jórészt a legitimációról szól, vagyis Káldy püspök saját szükségletéről, hogy az állampárttal

mindez végtelenül demoralizáló hatást gyakorolt.

való együttműködését a maga számára legitimálja.” (186) És abban is igaza van az írónak, hogy „itt a hangsúly a diakóniában nem a másik javának keresésén van, hanem a másik akaratának való alárendelődésén.” (192) És igaz az is,

hogy „elnagyolt bizonyos központi jelentőségű teológiai kérdéseket” (187), s ezzel a tévtanítás útjára lépett. Hirdette, hogy az egyház dolga az evangéliumhirdetés és a diakónia, miközben hitvallásunk szerint az egyház ott van, ahol az igét tisztán tanítják és a szentségeket helyesen szolgáltatják ki. A diakónia központi fogalomként emelése, annak tanítása, hogy teológiánkban az evangéliumhirdetés mellett áll, és nem az evangéliumból fakadó hit által történik, meghamisította egyházunk tanítását.

Mindemellett pedig az, hogy „Káldy sosem volt képes felülemelkedni gyengéin, és idővel egyházi zsarnokká és kommunista lakájává korcsosult” (168), olyan lelki sérüléseket okoztak lelkészekben, és olyan károkat az egyház működésében, melyet még most is hordozunk, melytől talán soha meg nem szabadulunk.

Ezért érthetetlen, hogy Dóka Zoltán a világ evangélikussága felé intézett segélykiáltását, melyet 1984-ben írt meg, és megküldte a Lutheránus Világszövetség Magyarországon rendezett nagygyűlésének vezetősége számára, miért értékeli Baer negatívan. „Szinte minden, amit mondott [ti. Dóka – I. D.] rosszul volt megfogalmazva” – mondja. Erősnek találja a Nyílt levél „személyi kultusz” és „teológiai terror” (181) kifejezéseit, pedig ő maga is zsarnoknak és kommunista lakájnak nevezi Káldyt. Naivan megállapítja, hogy a világszövetség megválasztott elnökeként „független lehetett a párttól, amely hatalomba segítette” (184), jóllehet az, hogy ő ebbe a tisztségbe került, tökéletesen megegyezett a párt akaratával.

Nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy a hitvalló típus bemutatása és értékelése, csakúgy, mint a diakónia típusé, a mába nyúlik. Baer a rendszerváltás körüli időkhöz vezeti az eseményeket. Azok, akik akkor részt vettek az egyház vezetésében, ma is itt élnek közöttünk, mint ahogy azok is, akik Ordass örökösének vallják magukat. Baer talán olyan személy vagy személyek visszaemlékezésére épít gondolatai kifejtésében, aki vagy akik ellenségesen nézték az Ordass-csoportot és viszont: egyetértően tekintettek Káldy örökösének a tevékenységére.

Erre mutat az is, hogy nem beszél Baer arról, hogy voltak olyan személyek, akik Ordass melletti kiállásuk és Ordasshoz hasonló hitvalló

magatartásuk miatt hasonló félreállításban, megaláztatásban mártírként élték le az életüket. Pedig, a teljesség igénye nélkül, Kende Györgyöt, aki először kitelepítést, majd nyugdíjazásáig a lelkészi szolgálattól való eltiltást kapott, Keken András, akit megkínóztak az ÁVH börtönében, majd szoros felügyelet alatt tartottak Deák téri szolgálatában, Botta Istvánt, akit kitiltottak Budapestről, mindenképpen meg kellett volna említeni. De ebbe a sorba tartozott volna Scholz László, aki 1956-os beszéde miatt lett kiűzve Budapestről, és egy kicsi gyülekezetben a megélhetés határán élte le életét. És ebbe a sorba tartozott Dóka Zoltán is, akinek az volt a „bűne”, hogy Ordass segédlelkésze volt. Emiatt aztán, bár a pécsi gyülekezet őt akarta megválasztani lelkészének Káldy után, Káldy megakadályozta azt, megalázva Dókat: vagy börtönbe megy, vagy elfogadja a hévízgyörki lelkészi állást, és csendben marad.

Így aztán nem csoda, hogy az Ordasshoz kötődő, Ordass sorsát vállaló, Ordass teológiájával egyetértő és az Ordass Lajos Baráti Kört létrehozó lelkészeket és nemlelkészi egyháztagokat igazságtalanul ítéli meg. Elhatárolódik az alábbi mondatban: „Így a csoport neve azt a hitet tükrözte, hogy Ordass püspök morális örökséget hagyott az egyházára, és hogy az szükséges része a megújulásnak.” (210) Majd működésüket ilyen módon jellemzi: „Sajnos, a csoport nemsoká a reform nagyhangú, de eredménytelen eszközének bizonyult.” (210) Más helyen „önjelölt reformistáknak” nevezi őket, és „bohóckodásnak”, amit tettek (212). Felrója, hogy „[a]z Ordass Körön belül egy radikális frakció kezdett kialakulni, amely megúnván a komoly reform hiányát, elkezdte tagadni még az új egyházi vezetők legitimitását is.” (211)

A személyes visszaemlékezések pártossága miatt a szerző természetesen nem szerezhetett tudomást arról, hogy abban az időben nem zajlott más, mint a hatalom átmentése. Ezt tette a

a rendszerváltás körüli időkhöz vezeti az eseményeket.

kommunista párt, amikor beépülve a különböző pártokba és a gazdasági életbe, mégis meghatározó erő maradt. És ezt tette az egyház vezetése is, Harmati Béla és Frenkl Róbert, hiszen

abban az időben nem zajlott más,
mint a hatalom átmentése.

a korábbi évtizedekben már megtanulták, hogy a politika határozza meg minden tevékenységüket. Minden erejükkel igyekeztek megőrizni a hatalmat, s annak megszokott formáját. Erről beszél Szebik Imre püspökké választása is. A

saját törvényüknek sem megfelelő módon, gyorsan betölteni az állást, hogy aztán ezt konzerválni lehessen 2006-ig.

A visszaemlékezők pártosságára mutat az is, hogy Káldy is magányosnak látszik e tanulmányban, mint aki egyedül járta a diakóniai teológia útját. Pedig elég sokan tudunk még visszaemlékezni arra, hányan voltak azok, akik elkötelezetten követték ezt az utat, s általa ranghoz és hatalomhoz jutottak.

Kompromisszum vagy kollaboráció? – teszi fel a kérdést a szerző tanulmánya címében. De nem szerepel ott a gyökeresen más, a hitvalló magatartás. Ennek nyilván az az oka, hogy egy nagyon sötét, egyházpusztító, erkölcsromboló, egzisztenciális félelmet kiváltó rendszerben a hitvalló magatartás nem lett az egyház magatartása küldetése védelmében. Baer a másik három típust viszont tulajdonképpen egy kalap alá veszi: mindegyikük az „ahogy lehet” mentén adott választ a kommunista rendszerben való egyház életére és szolgálatára. A hangsúlyok érthetően nem egyformák, de a gyökere mindháromnak ugyanaz: lavírozni, túlélni, hatalomhoz jutni és hinni, hogy az ő tevékenységük, megalkuvásuk, Isten ígéjével szemben álló cselekedeteik, hazugságaik megmentik az egyházat.

Az „ahogy lehet” oly mértékben vált egyházunk gyakorlatává, hogy ma is e mentén cselekszünk. Ma már nincs kommunista párt, nincs diktatúra, de van világ, amihez lehet igazodni. S a világban nem fontos az ige tiszta hirdetése, így ezzel mi sem foglalkozunk. Nincs, aki ezért felelősséget hordozna. Nem vesszük komolyan az úrvacsorát, alig működik a szolidaritás. De van a hatalomért való könyöklés, kontraszelekció, pénzt fogadunk el zsebbe a kazuálékért, s amire pénzt ad az állam, arra tesszük tevékenységünk súlypontját.

Igaza van Baernek, hogy a „kommunizmus [...] öröksége határozottan jelen van” (5), és hogy a múlt erkölcsi örökségének feldolgozása, megértése és az egyház életébe való illesztése olyan munka, amit el kell végeznie az egyháznak „mert a pozíciót, amelyet az egyház elfoglal a mai Magyarországon, a múlt azon elemei fogják meghatározni, amelyeket továbbvisz magával a jövőbe” (6).

Helmut David Baer, az amerikai teológia- és filozófiaprofesszor könyvével erre nyit most újabb lehetőséget egyházunk számára. Tekintsük Istentől kapott kairoshoz, és ő adja meg, hogy odaszánva magunkat, kigyomlájuk az „ahogy lehet” minden egyházidegen gondolkodását és magatartását, és újra az ige és a szentségek egyházává váljunk.

Énekügyben

„Kántor Úr! Mikor elmennek a kommunisták a régi énekeskönyvet is visszakaipjuk?”

Ez a kérdés egy külvárosi gyülekezetben hangzott el 1982-ben, jelezvén, milyen idegenkedéssel fogadták néhányan a ritmizált éneklést megerősítő kottás énekeskönyvet. Hála Istennek, a „kommunisták elmentek” ugyan, de mi ma is használhatjuk az *Evangélikus énekeskönyvet* épülésünkre. A bevezetésekor megjelenő ellenérzések java része eloszlott néhány év alatt: közelebbről megismerhettük a kötetet, s a gyakorlat igazolta a szerkesztők több újítását, döntését. Nem minden! Egyházenészként hosszan sorolhatnám miben következtelen a kötet, milyen nyelvi félre- csúsztatások kerültek bele, hol vitték túlzásba a szerkesztők a korszerűsége törekvés elvét.

Mégis ki kell mondani: az elmúlt 35 év alatt sem merítettük ki teljesen énekeskönyvünk gazdagságát, ma is áldások forrása – értő, tudatos használat mellett – a kötet. Hálát adhatunk zenész elődeinkért, a Trajtler Gábor vezette nagy triászért (Sulyok Imre, Fasang Árpád, Rezessy László), akik kidolgozták a gyülekezeti éneklés megújításának koncepcióját, és végig is vezették azt az 1945-ös *Régi magyar istenes énekektől* kezdve, az 1950-es *Cantate!* éneklésig. És sajnálhatjuk, hogy a korszak több kiváló himnológusa (Schulek Tibor, Kiss János) nem kapott szerepet a szerkesztésben. De hálát adhatunk Pröhle Károlyért is, aki kiegyensúlyozó személyiségével és sokoldalú tudományos felvérteztségével támogatta az egész ügyet. Így gondolhatunk a szövegi bizottság tagjaira (Koren Emil, Bodrog Miklós, Ferenczy Zoltán, Gáncs Péter, Muntag Andor, Túrmezei Erzsébet) és az imádságos rész összeállítóira (Benczúr László, Ferenczy Zoltán, Hafenschér Károly) is. Nagy feladatot teljesítettek nehéz körülmények között. Nem hibamentes a végeredmény, de minden énekeskönyvben vannak hibák, aránytalanságok, ahogyan a korábbi, 1911-es *Dunántúli énekeskönyv* is egyenetlen színvonalú volt. Talán nem túlzott bátorság ma már megállapítanom, hogy a kötet zenei része sikerültebb lett, mint a szövegezés, de e kettő elválaszthatatlan egymástól.

A fentiek szellemében örömmel olvastam a *Keresztyén Igazságban* megjelent Weltler Sándor-cikket énekeskönyvünk hibáiról.³⁶ Jó látni, hogy van, aki szívén viseli az evangélikus éneklés ügyét. Jó látni, hogy rendszerezni igyekezik az általa meglátott gondokat, s jó látni, hogy bízik a gyülekezeti énekek jövőjében.

Öröm az a lelkesültség is, ami az írás lendületét adja, még akkor is, ha tévesen azt sugallja néha, hogy milyen egyszerű is lenne mindezt kijavítani.

Úgy gondolom, legtöbb lelkészünk össze tudna állítani egy hasonló listát, miben érzi énekeskönyvünk gyengéit. Különösen fontos az énekek összehasonlítása az eredeti szövegekkel, nem

36 Weltler Sándor: Megrövidített. Keresztyén Igazság, Új folyam, 2018. 1. sz. 16.

csúszott-e valahol el a hangsúly az eredeti mondandóról. Biztosan nagy szolgálatot tenne egy-egy olyan jegyzék, amely az énekek félreérthető vagy gondolatortó sorait listázná.

A Weltler Sándor által említett kifogások némelyikére próbálok most röviden reagálni, előre jelezve, hogy e témák hosszabb eszmecszerét igényelnének.

A cikket felvezető kérdésre kérdés a válasz: vajon énekelnénk-e a XXI. században tizenöt versszakos énekeket? Bizonyára ritkán, csak különleges esetben. Mégis sajnáljuk a „kiol-
lózott” versszakokat, hiszen eleven költemé-
nyeket szegényítünk így meg. Az énekeskönyv

e témák hosszabb eszmecszerét igényelnének

kiegészítő kötetének szánt *Gyülekezeti liturgikus könyvben* más megoldást találtunk az ének-
szövegek megcsonkítása helyett: közöljük a teljes verset, de jelezzük azt is, miként lehet a
szöveget rövidíteni.

A megváltoztatott kezdősoroknak többnyire prozódiai okai vannak (lám: maga a cikkíró is
így javasolja cikkében változtatásra: a *Jer, dicsérjük Istent... legyen: Jer Istent dicsérni*), de a
szerkesztők csak végső esetben nyúltak a kezdősorok átformálásának eszközához. Himnológiai
alaptézis, hogy a kezdősorok az egyes énekek beazonosításának elsődleges eszközei is.

Tény, hogy vannak az 1982-es énekeskönyvben „aktuálteológiai” megfontolással beleeröl-

a korabeli politikai elvárások nem teszik ma vállalhatatlanná a gyűjteményt.

tetett szövegek, ki is kell ezeket szűrnünk a jö-
vőben! Mégis megállapíthatjuk, hogy a korabeli
politikai elvárások nem teszik ma vállalhatat-
lanná a gyűjteményt. Tisztelet a szerkesztők-
nek, hogy a nagy nyomás alatt is ily igényes

munkát hagytak ránk! A 213-as (*Krisztus feltámadt...*) és a 291-es (*Adj békét, a mi időnk-
ben...*) énekek kiegészítése tudottan csak azt a célt szolgálta, hogy a dallamokat mélyebben
rögzíthesse a gyülekezetekben a többszöri éneklés. Ma már nemigen használja senki a *Krisztus
feltámadt...* ének 2. és 3. versszakát. Az *Adj békét, a mi időnkben...* ének pedig bár beleült
már a gyakorlatba, lehet javítani rajta. (Az tény, hogy az istentisztelet záróénekeként használt
Verleih uns Frieden...-hez a barokk kor óta hozzákapcsolódott egy másik ének is [*Gib unsern
Fürsten...*], amivel az uralkodóért és a békés életért imádkoztak eleink. Úgy tűnik, a korábbi
századok embereinek is „kellett még valami” az istentisztelet lezárásakor.)

Fontos beszélnünk az ún. mellőzött dallamokról is. Iránymutató természetesen J. S. Bach
választása egy-egy művében. Mégis az eredeti dallamok használata – lehetőleg nem átalakított
formában – az igazi cél. S mivel énekeink törzsanyaga a reneszánsz korban született ritmikus
zene, és nem kiegyenlített lüktetésű, joggal remélhetjük, hogy a ma fiataljainak is kedves és
lendületes éneklést biztosít az eredeti formák használata.

Fontos beszélnünk az ún. mellőzött dallamokról is.

A megszegényített liturgia témaköréhez sze-
retettel ajánlom a szerző figyelmébe a *Gyüleke-
zeti liturgikus könyvet*, ami – mindenféle szer-
tartásrendre tekintettel – sokkal bőségebb

választékot ad a liturgiába illeszthető tételekből, mint énekeskönyvünk. Éppen a liturgikus élet gazdagítása volt az elsődleges célja a kiegészítő kötet megjelentetésének.

Ugyanezen kötet igyekszik gyarapítani a régi magyar énekek számát is: mind a zoltárparafraízisok, mind a verses énekek között bőven találunk benne újra előásott magyar anyagot. Bizonyos azonban, hogy sokat segíthetnek a hozzáértők, ha a cikk szerzőjéhez csatlakozva jól énekelhető magyar énekeket ajánlanak himnológusaink figyelmébe.

Az Evangélikus énekeskönyv 1982 óta van használatban. Rá 25 évvel kaphattuk meg annak kiegészítő kötetét (*Gyülekezeti liturgikus könyv*, 2007), amelyben igyekeztünk pótolni az addigra nyilvánvalóvá vált hiányosságokat, néhány énekünk megkaphatta eredeti dallamát, s javított változatban újra használatba vehettük a tudatosan „pihentetésre ítélt” dallamokat (*Örül mi szívünk... [757]; Ez esztendő't megáldjad... [808]*). Ha igaz az énekeskönyv szerkesztőjének, Trajtler Gábornak tanítása arról, hogy egy-egy énekgyűjtemény körülbelül fél évszázadig használandó, úgy bizony eléggé közel vagyunk már az újabb könyv megszerkesztéséhez: 2032-re illene elkészülnie ennek a munkának. Valóban fontos lenne már az előkészítésen dolgoznunk. Sajnos ma sem áll rendelkezésre a munkához szükséges apparátus, egyházunknak nincsen zenei osztálya, nincsenek függetlenített egyházenészeink, himnológusaink csak szabad idejük feláldozásával tudnak újabb eredményeket felmutatni, mégis szemünk előtt tartjuk a célt: a következő évtized egy új magyar evangélikus énekeskönyv kialakításának évtizede legyen! Köszönet minden józan kritikáért és gazdagító véleményalkotásért!

Bence Gábor

2018. október 15-én, hétfőn 17.30 órai kezdettel az Evangélikus Hittudományi Egyetem kápolnájában (Budapest, Rózsavölgyi köz 3.) *Helytállás vagy kompromisszum?* című kerekasztal-beszélgetést szervez a Szekfű Gyula szabadegyetem.

A beszélgetésben részt vesz **Kiss Réka**, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnöke, **Helmut David Baer**, a Texasi Evangélikus Egyetem teológia és filozófia professzora, akinek tavasszal jelent meg magyar nyelven a Magyarországi Evangélikus Egyház szocializmus kori történetét és etikai típusait bemutató könyve, **Fabiny Tibor**, a Károli Gáspár Református Egyetem professzora, teológus és **Korányi András**, az Evangélikus Hittudományi Egyetem professzora. A beszélgetést **Isó Gergely** PhD-hallgató, egyháztörténész vezeti.

A rendezvény az idén 40 éve elhunyt **Ordass Lajos** evangélikus püspök állhatatos hitvallói helytállása előtt kíván tisztelegni.

Ezért szeretettel ajánljuk Olvasóink figyelmébe ezt az alkalmat, és hívjuk Önöket: legyenek résztvevői a kerekasztal-beszélgetésnek, az Ordass püspök helytállása előtti tisztelgésnek.

Summary

We are happy to hand our Readers our latest issue filled with worthy content in the hope that everybody will be enriched by it.

The *sermon for Reformation* of **Magda Rostáné Piri** – with which we look back on the 500th anniversary – announces that God is our shelter and strength, He is the One who leads us, and in Him is renewal for the people of God.

The current year is an anniversary in the life of Lajos Ordass on three different events: 1948 – he was imprisoned, 1958 – he was set aside, 1978 – his death. So in our *Remembering* column we bring two writings: the *sermon* of **Tibor Fabiny** which he delivered at the grave of Ordass, and a collection from Gergely Isó from parts of the unpublished Ordass-diary.

In our Studies we continue the *writings about the Leuenberg Concord*, followed by a study from **Judit Goór** which connects to the 500th anniversary in a special way. The title of the study is: *Luther the Stoker. On "Man's Tragedy" from Imre Madách on the 500th anniversary of the Reformation.*

A translation of David Baer's book from 2006 titled *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism* (Hungarian title: Kompromisszum vagy kollaboráció? A magyar evangélikus egyház stratégiái a kommunista berendezkedés idején) has been recently published. **Dorottya Isó** gives a report on the book.

Finally we bring a comment from **Gábor Bence** to the topic of church singing.

We wish all our Readers blessed reading!

Zusammenfassung

Wir überreichen unseren Lesern eine inhaltsreiche Nummer mit der Hoffnung, dass Sie sie mit Freude lesen und dadurch auch gedeihen können.

Die *Reformationspredigt* der Seniorin **Magda Rostáné Piri** – mit der wir auf das 500. Jubiläum der Reformation zurückblicken – verkündet, dass Gott unsere Zuflucht und Stärke ist, er hat uns bisher geführt und in ihm finden wir auch die Erneuerung für sein Volk.

Dieses Jahr bedenken wir drei trauriger Ereignissen des Lebens von Lajos Ordass: 1948 wurde er gehaftet, 1958 wurde er seines Amtes enthoben und 1978 ist er gestorben. Aus diesem Grund bringen wir in der Rubrik *Wir erinnern uns* die *Predigt* von **Tibor Fabiny**, die er am Grab von Ordass gehalten hat, und eine Auswahl von Gergely Isó aus dem noch nicht veröffentlichten *Ordass-Tagebuch*.

Unter unseren Studien setzen wir die Schriften über die *Leuenberger Konkordie* fort, und dann bringen wir den Aufsatz von **Judit Goór**, der sich sonderbarerweise an das 500. Jubiläum anschließt. Der Titel ihres Aufsatzes ist: *Luther, der Kesselheizer. Über das Werk von Imre Madách: Die Tragödie des Menschen am 500. Jubiläum der Reformation.*

In der jüngsten Vergangenheit wurde das Buch von Helmut David Baer: *The Struggle of Hungarian Lutherans Under Communism* auf Ungarisch veröffentlicht. Dieses Buch wird von **Dorottya Isó** in der Rubrik *Rezensionen* vorgestellt.

Zuletzt wird die Bemerkung von **Gábor Bence** zum Thema „Unser Kirchengesangbuch“ gebracht.

Wir wünschen gesegnetes Lesen!

E számunk szerzői

†Berglund, Sven-Oscar lelkész – Råda (Svédország) Isó Dorottya lelkész – Veszprém
Dr. Fabiny Tibor professzor, teológus – Budapest †Ordass Lajos püspök – Budapest
Goór Judit középiskolai tanár – Pápa Rostáné Piri Magdolna esperes – Boba

Szeretettel ajánljuk Olvasóink figyelmébe alábbi kiadványainkat:

Ordass L.:	Nem tudok imádkozni	700,-
Ordass L.:	Vádirat (korrajz)	50,-
Ordass L.:	Jó hír a szenvedőknek (igehirdetések, 1956–57)	700,-
Ordass L.:	Akikkel az Úton találkoztam	500,-
Ordass L.:	Gondolatok a Filemon levél olvasása közben	100,-
Ordass L.:	Útravaló	2500,-
Ordass L.:	A keresztfa tövében (új kiadás)	1100,-
Giertz Bo-Ordass:	Hítből élünk	600,-
Terray L.:	Nem tehetett mást (Ordass püspök életútja - új kiadás)	1100,-
Scholz L.:	Tisztítsd meg szívedet!	250,-
Scholz L.:	Két sugárzó igazgyöngy (írásmagyarázat)	300,-
Scholz L.:	Elveszett és megtaláltatott (a tékozló fiúról)	150,-
Sólyom J.:	Hiszem-tudom (bevezetés az egyház tanításába)	400,-
Boleratzky L.:	Aki mindvégig állhatatos maradt	600,-
Virág J.:	Dr. Luther Márton önmagáról (6. kiadás)	1400,-
Luther M.:	14 vigasztaló kép	250,-
Botta I.:	Dévai Mátyás, a magyar Luther	200,-
Jung E.:	Hogyan vezessem a vasárnapi iskolát	450,-
Maróthy J.:	Szegények szíve (novellák)	700,-
Rőzse I.:	A halál árnyékának völgyében	500,-
Boleratzky L.:	Evangélikus egyházjog (I-II. kötet)	1700,-
Kaj Munk:	Három dráma	600,-
Böröcz S.:	Kiáltás a mélyből (egy lelkész élete a Gulágon)	1400,-
Ittész J.:	Az evangélium hullámhosszán (meditációk)	500,-
Kapi B.:	Isten hárfása (Gerhardt Pál életregénye)	1400,-
Gémes István:	Fellebbentett fátyol (igehirdetések)	1250,-
Gémes István:	... „saját kezemmel írom: Pál”	1400,-
Joób Olivér:	Ünnep – hetven áhítat egy évre	1400,-
Joób Olivér:	Válasz	1600,-
Hallgrímur Pétursson:	Passió-énekek	1900,-

A keresztyén igazság előfizetési díja: 1700 Ft. Külföldre 15€. Egy szám ára 450 Ft.

Folyóiratunk megrendelhető: Ordass Lajos Alapítvány, 1171 Budapest, Lenkeház u. 7.

Bankszámlaszám: 10700732-49912407-51100005

Könyveink postai szállítását vállalja a Huszár Gál könyvesbolt (1054 Budapest, Deák tér 4. Telefon: 1 / 266-6329)

Tartalmi összesítő

Gazdag tartalmú számot nyújtunk át Olvasóinknak abban a reményben, hogy örömmel olvassák majd és gyarapodni tudnak belőle.

Rostáné Piri Magda *reformációi igehirdetése* – mellyel visszatekintünk az 500 éves jubileumra – meghirdeti, hogy Isten a mi oltalmunk és erősségünk, ő vezetett bennünket mindeddig, és őbenne van a megújulás is Isten népe számára.

Az idei év Ordass életének három eseményében is évforduló: 1948-as bebörtönzésének, 1958-as félreállításának és 1978-as halálának. Ezért az *Emlékezünk* rovatban közreadjuk **Fabiny Tibor** *prédikációját*, melyet Ordass sírjánál mondott el, és **Isó Gergely** válogatását a még kiadatlan *Ordass-naplóból*.

Tanulmányaink között folytatjuk a Leuenbergi *Konkordiával kapcsolatos írásokat*, valamint olvasható **Goór Judit** tanulmánya, mely különleges módon kapcsolódik az 500. évfordulóhoz. Tanulmánya címe: *Luther, a kazáníűtő. Madách Imre Az ember tragédiája című művéről a reformáció 500. évfordulóján*.

A közelmúltban jelent meg Helmut David Baer: *Kompromisszum vagy kollaboráció? A magyar evangélikus egyház stratégiái a kommunista berendezkedés idején* című könyve magyar nyelven. Ezt a könyvet mutatja be *könyvismertetés* rovatunkban **Isó Dorottya**.

Hozzászólás érkezett **Bence Gábortól** az énekügy témánkhoz. Ezt közöljük legvégül.

Áldott olvasást kívánunk!